

ARCHAISMS IN THE POETICAL WORKS OF TARAS SHEVCHENKO

by Julian Iysiak, M.A.

Ottawa, Canada, 1951

PHD

UMI Number: DC53705

INFORMATION TO USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted. Broken or indistinct print, colored or poor quality illustrations and photographs, print bleed-through, substandard margins, and improper alignment can adversely affect reproduction.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if unauthorized copyright material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI Microform DC53705
Copyright 2011 by ProQuest LLC
All rights reserved. This microform edition is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

АРХАЇЗАЦІЯ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Юліян Лисяк, М.А.

Оцю працю предложено філософічному Виді-
лові Оттавського Університету за посеред-
ництвом Східно-Південного Європейського
Інституту з метою досягнути титул доктора
філософії.

Оттава, Канада, 1951

ПОДЯКА

При опрацюванні цієї тези допомагав мені
порадами й вказівками Др.Кліян Генрик-Березовський,
за що складаю йому щирю подяку.

Оцю працю присвячую своєму вчителю
Др-ові Іванові Зілинському, бувшому
професорові Ягйлонського Університе-
ту в Кракові.

ЗМІСТ

Розділ	сторінка
ВСТУП	yiiі
I.- ЗНАЧЕННЯ АРХАЇЗМІВ В ПОЕЗІЇ Т.ШЕВЧЕНКА, ЇХ ПОДІЛ І ФУНКЦІЯ	1
II.- ФОНЕТИКА	17
А. Загальна характеристика української фоне- тичної системи	17
Б. Вокалізм	20
1. Чергування <u>о, е</u> з <u>і</u>	20
2. Чергування <u>е</u> - <u>о</u>	23
3. Давні глухі звуки <u>ѣ, ѥ</u>	25
4. Повноголос	29
5. Назвучні <u>іа-, ія-, іо-, іу-</u>	40
6. Давне сполучення голосних <u>-иу-</u>	42
В. Консонантизм	44
1. Зміна приголосного <u>ч</u> на <u>щ</u>	45
2. Зміна приголосного <u>ч</u> на <u>ш</u>	46
3. Група приголосних <u>-зр-</u>	46
4. Старослов'янські: <u>КЕСАРЬ, ЦРЪКЪ</u> і другі	48
5. Випад приголосних	49
III.- МОРФОЛОГІЯ	51
А. Флексія	51
1. Іменник	52
а/ Чоловіча відміна	52
Однина	52
Називний відмінок	52
Родовий відмінок	55
Давальний відмінок	56
Знахідний відмінок	56
Орудний відмінок	57
Місцевий відмінок	57
Клична форма	57

ЗМІСТ

Розділ

сторінка

Множина	58
Називний відмінок	58
Родовий відмінок	60
Давальний, орудний і місцевий відмінки	60
Знахідний відмінок	61
б/ Жіноча відміна	61
Однина	61
Називний відмінок	61
Родовий відмінок	62
Давальний і місцевий відмінки	62
Знахідний відмінок	63
Орудний відмінок	63
Клична форма	64
Множина	64
Називний відмінок	64
Родовий відмінок	64
Давальний, орудний і місцевий відмінки	65
Знахідний відмінок	65
в/ Середня відміна	65
Однина	66
Називний, знахідний відмінки й клична форма	66
Родовий відмінок	66
Орудний відмінок	66
Місцевий відмінок	67
Множина	67
Називний і знахідний відмінки	67
Родовий, давальний і орудний відмінки	67
Місцевий відмінок	68
2. Прикметник	68
а/ Повні й короткі прикметники	68
б/ Нестягнені форми прикметників	70
в/ Прикметники твердої і м'якої груп	71
г/ Відмінювання прикметників	73
3. Заіменник	74
а/ Особовий заіменник жіночого роду	74
б/ Давні форми в групі присвійних заіменників	75
в/ Нестягнені форми вказівних і порівняльних заіменників	75

ЗМІСТ

Розділ

сторінка

4. Дієслово	76
а/ Дієіменник	76
б/ Теперішній час	77
в/ Минулий час	78
г/ Майбутній час	78
ґ/ Аорист	79
д/ Допоміжне дієслово <u>бути</u>	80
е/ Наказовий спосіб	82
є/ Дієприкметник	83
ж/ Дієприслівник	84
В. Словотворча частина	85
1. Іменники	86
а/ Група іменників чоловічого роду	86
б/ Назви церковної ієрархії	103
в/ Іншомовні іменникові архаїзми	105
г/ Група іменників жіночого роду	112
ґ/ Група іменників середнього роду	118
2. Прикметники	122
3. Дієслова	131
4. Заіменники	149
5. Числівники	150
6. Прислівники	151
7. Приіменники	155
8. Сполучник <u>да</u>	156
ІУ.- ВИСНОВКИ	157
У.- БІБЛІОГРАФІЯ	163
Додатки	
1. МОТІВ ДО ШЕВЧЕНКОВИХ ПОЕМ	166
2. РУСИЗМИ	169
3. РЕЗЮМЕ в англійській мові . . . (RESUME) . .	171

ВСТУП

В історії розвою української мови, літератури й культури знатне місце займає Тарас Шевченко. Його виступ припадає на переломі двох епох, то є: давньої віджитої зі старослов'янською мовою в духовому житті народу й нової, започаткованої І.Котляревським, – з народною мовою. В своїй поетичній творчості Шевченко зформував народну мову та вивів її на шлях повного літературного розвою. Його твори прихильно прийняло все суспільство й в них знаходило гарний зразок мови, що була найчистішою з усіх тогочасних письменників і поетів, а, крім того, походила з осередку України. Тому його поетична мова стала соборною і вирішально вплинула на зформування та перетворення народної мови в літературну. З тієї причини Шевченкова поетична мова є і до цієї пори в центрі уваги творців словного мистецтва та мовознавців.

Її критичний розгляд є передумовою до дальших студій в обсягу шевченкознавства. Шевченкова мова, її своєрідний характер, стилістика, складня, фразеологія та словотвір є авторитетними до наших днів. Це potwierджує вплив Шевченка на його наслідників, що довгий час не виходили поза рами його мовних форм, а навіть сьогочасна українська поезія має на собі сліди його таланту.

Шевченкова мова є чистою народною – найкращого зразку, але багато в ній елементів давньої української і старослов'янської мов. Остання в попередній добі була книжною мо-

вою та заступала народну в усіх ділянках культури. Природним наслідком того Т.Шевченко ввів з неї чимало слів і фраз до своєї поезії. Сталося це не випадково. Поет з повною свідомістю вживав архаїзмів, ставив їх поруч нових висловів та переплітав ними конструкції народної мови. Свідомість Шевченка в уживанні архаїзмів проявляється в тому, що він, в початковому періоді своєї творчості, користується ними дуже мало, а масово засіває ними свою поезію пізніших періодів.

На увагу заслуговують тільки архаїзми в поезії, бо тут саме вся сила й значення Шевченкового таланту. Він творець української поетичної літературної мови і тому передусім його поезія має вплив на розвиток мови. Поважне число тих же архаїзмів є проблемою, що вимагає наукового підходу та розв'язки.

Основна роль Шевченкової поетичної мови в письменстві, її вирішальний вплив на формування літературної мови зроджує потребу всебічного розслідування його мови, докладної аналізи кожної її ділянки, зокрема упорядкування і висвітлення архаїчних її форм лінгвістичною чистею.

Шевченкова мова, як цілість була предметом заінтересовань багатьох учених, але зокрема її ділянка, якою є архаїзація, не мала ще досі особливого заінтересовання, тому завданням цієї праці є наświetлити цю проблему.

В ній узглядно архаїзми Т.Шевченка як цілість та упорядковано їх системою сьогочасної граматики, тобто застосова-

но поділ на окремі мовні ділянки, розділи й підрозділи. Праця складається з вступу й п'яти розділів.

В першому розділі з'ясовано значення архаїзмів в Шевченковій поезії, їх функцію, та поділено їх на групи.

В другому розділі наświetлено фонетичні явища й риси архаїзмів з углядженням історичної фонетики літературної мови, живої народної мови, народної творчості й діалектів.

Третій розділ – це морфологія архаїзмів, поділена на два підрозділи: флексію і словотворчу частину. В першому підрозділі зображено відмінювання і дієвідмінювання слів з поділом на відмінки й особи, при чому часто порівнювано форми архаїзмів з відповідними формами літературної мови. Другий підрозділ обіймає морфологічну частину давних висловів, що не виявляють особливих флексійних рис, але цікаві своєю формою та будовою.

В четвертому розділі представлено висновки праці, то є особливості Шевченкових архаїзмів, їх роль і значення в поезії.

П'ятий розділ обіймає бібліографію використаних в праці творів з обсягу мови за алфавітним порядком авторів.

На кінці праці вміщено три додатки: мотта до Шевченкових поем, русизми та коротке резюме в англійській мові.

Поетична мова Т.Шевченка була предметом наукових дослідів мовознавців переважно під аспектом її походження і значення в літературі. Мовні дослідники наświetлювали її народні

елементи, стиль, фрази й духа, натомість менше уваги присвячували її етимології та зв'язкам з давниною.

Автори опрацьовували Шевченкову мову фрагментами, то є підбирали спеціальні теми й проблеми, - і всебічно, трактуючи її як цілість.

На увагу заслуговують фрагментаричні праці: О.Синявського: Елементи Шевченкової мови. Її походження й значення, "Культура українського слова", збірник I, Київ, 1931, ст.7-51, М.Сулими: Найяскравіші особливості фрази Шевченкового "Кобзаря", "Червоний Шлях", 1924, кн.Х, ст.216-221, Т.В.Зайцева: Стилістичне значення пропуску та повторення присудків в поезіях Тараса Шевченка, "Мовознавство", Академія Наук УРСР, т.IV-V, 1947, ст.34-45. Автори узглядиювали в основному походження мови, її значення в літературі, фразеологію та складню.

Більше уваги Шевченковій мові присвятив І.Огієнко. В своїх працях він підходив до неї, як до цілоти, відзначивши її роль в історії української літератури, вказав на те, що вона є важним джерелом до студій над українською літературною мовою. Його праці: Значення Шевченка в історії української літературної мови, "Рідна Мова", 1935, ст.97-102, Шевченкова мова, "Рідна Мова" за 1934 рік, Навчаймося літературної мови від Шевченка, Словник мови "Кобзаря", "Рідна Мова", 1935-1937, Шевченко, як творець української літературної мови, Вінніпег, Історія української літературної мови, ст.153-163, "Наша культура", 1950.

Значення Шевченкової мови і її вплив на зформування мови літературної представив Г.Левченко в праці: Місце Шевченка в історії української літературної мови, Т.Шевченко, Київ, Державний Університет, 1939.

Зокрема архаїзми в Шевченковій мові опрацьовували мовознавці: В.Сімович та Я.Рудницький. Згідно з визначеною метою вони коротко насвітлили загальний образ архаїзмів, їх значення та вплив на мову поета.

Метою цієї праці є доповнити та ширше насвітлити цей образ, упорядкувати Шевченкові архаїзми граматичною системою, поділити їх на групи та показати їх роль в Шевченковій поезії. Вона має претензії бути пробою монографії тієї ділянки Шевченкової мови.

За основу цієї роботи я взяв "Повну збірку творів Т.Шевченка" Державного Видавництва Художньої Літератури, Київ, 1949, в якій тексти надруковано за виданням: Т.Г.Шевченко "Повна збірка творів у п'яти томах", Київ, 1939, Держлітвидав УРСР, маючи на думці, що тексти тієї збірки – найближчі до оригіналів та найбільш відповідають інтенції поета.

За браком фахової літератури з обсягу мовознавства, яка допомогла б мені насвітлити проблему архаїзації Шевченка, при опрацьовуванні тієї теми мені довелося опиратись переважно на власні сили.

Практично я поділив свою роботу на дві частини: підготовчу й основну. Підготовча робота, – це витяг архаїзмів

з тексту. Для ілюстрації функції кожного архаїзму в тексті я витягав цілі речення та зазначував дану сторінку книжки. Приклади виписував на колірних картках, при чому для кожної мовної ділянки підбирав окрему краску карточок, що значно полегшувало роботу при упорядковуванні й сегрегації типово подібних мовних явищ. Списуючи поодинокі приклади на картках, я рівночасно зазначував рід архаїзму, ділянку мови, до якої він належить, відповідну групу, та подавав потрібні пояснення. Так приготовані карточки з прикладами, уложені по порядку за продуманим планом, стали основою до розроблення теми.

В цій праці я уйняв дві основні галузі мови: фонетику й морфологію. В ділянці фонетики на першому місці ставив явища, що мають основне значення, що виступають масово, або творять окремі типи, а після них підрядні явища. Окремі типові слова, цікаві своєю конструкцією і частою появою в мові Шевченка, я трактував як групи й описував окремо. Кожне описане фонетичне явище ілюстрував достатньою кількістю приготованих прикладів, або подавав малу кількість прикладів, якщо поет не вжив їх в більшій кількості. При цьому кожний приклад архаїзму я подав у витягнутому з поезії Шевченка, реченні, тобто в зв'язку з словами народної мови з метою показати його роль і значення у цілій фразі.

Для висвітлення фонетичних явищ я порівнював їх зі станом давньої української і старослов'янської мов, щоб вияснити їх модифікацію з історичного боку. Такий історичний підхід допомагав мені вияснити причину такого чи іншого стану й удо-

кументувати зроблені висновки.

Ділянку морфології я поділив на дві частини: відмінювання і словотворення. В першій з них я насвітлив образ відмінювання слів, при чому брав під увагу тільки позитиви, тобто знайдені у Шевченка архаїзми, не пропускаючи навіть поодиноких прикладів. В цьому розділі репрезентовані основні частини мови, як ось: іменник, прикметник, займенник і дієслово. Інші частини мови не виявляють особливих архаїчних рис.

В другому розділі я схарактеризував поодинокі групи архаїзмів і типи окремих слів, порівнюючи їх зі станом сьогочасної мови.

Ділянка морфології далеко багатша на архаїзми чим галузь фонетики. Особливо цікавий розділ словотворення. При описі окремих рис я сягав часто до історичної морфології, щоб знайти корінь даного явища.

Цікавою рисою розділу словотворення є те, що елементи давньої мови переплітаються з елементами мови народної і разом творять викінчені звена Шевченкової мови. До сьогочасного кореня поет додає давні суфікси чи префікси, або одні й другі разом і навпаки, до давного кореня додає ті елементи нової мови. Та сама риса характеризує зв'язок службових частин мови з самостійними, або самостійних частин мови, що пояснюють інші слова. Тут в основному прийменники й займенники бувають архаїчні, а слова, до яких вони відносяться – сьогочасні.

В цьому розділі морфології я описав групи й типи арха-

їзмів, що не виявляють цікавих прикмет у відмінюванні.

В своїй роботі я обмежився до одностороннього висвітлювання фактів без подавання паралельних форм сучасної мови.

Описані мовні явища опираються на прикладах, введених в речення. На окреме явище припадає 20-30 прикладів.

В окремому розділі цієї роботи я представив класифікацію архаїзмів, тобто поділив їх на 4 групи й висвітлив їх функцію та мету в мові Шевченка, доказуючи, що поет вживав архаїзмів свідомо, як засобів мистецтва слова. Шевченко – один з творців українського відродженого письменства, що так рясно засіяв свою поетичну мову архаїзмами, які творять гармонію з народною мовою ¹, пластично зображують релігійні події, надають поваги творам, представляють давні події та побільшують силу експресії поезії.

¹ Митрополит Іларіон, Історія української літературної мови, Вінніпег, 1950, ст.157.

РОЗДІЛ I

ЗНАЧЕННЯ АРХАЇЗМІВ В ПОЕВІІ Т.ШЕВЧЕНКА, ЇХ ПОДІЛ І ФУНКЦІЯ

З появою Енеїди Котляревського в 1798 р. датується перелім у розвитку, формуванні й рості української мови.

До виступу Котляревського українське письменство творилося в мертвій старослов'янській мові, що була, в той час, та досі залишилася мовою церкви.

Слідом за Котляревським пішли інші поети й письменники /Артемовський-Гулак, Глібів, Гребінка, Метлинський, Квітко-Основ'яненко й інші/. Вони творили свої поетичні образи живою, народною мовою. Та це був тільки початок. На тлі тих перших проб виступив Тарас Шевченко. В невеликій розміром книжці "Кобзар" /1840 р./ він завершив працю своїх попередників і сучасних майстрів слова й зформував українську мову ¹. За основу своєї поетичної мови він взяв живу мову Київщини.

"Кобзар" Шевченка, це поява в історії відродженої української літератури, що має виняткове значення. Вона потрясла широкими колами народу, створила епоху в історії письменства й стала цінним та невичерпним джерелом для вивчення сучасної літературної мови ².

Багатогранна тематика, велике багатство поетичних образів, різні літературні напрямки /романтизм, реалізм, класицизм/, різноманітність жанрів - дали Шевченкові повну можливість виявити багатство, глибину, пружистість і красу літературної мови.

¹ Митр.Іларіон, Історія української літературної мови, Вінніпег, 1950, ст.157.
² Ibid., ст.160.

Шевченко син народу, вихований на традиціях національного, політичного й культурного життя свого суспільства, знав, що тільки живе слово, передане в спадщині предками сучасному йому поколінню, може вірно виявити думки й почування народу та надати їм мистецьку форму. Тим то він творив свою поезію в народній мові, яку сам зформував, в чому саме лежить її оригінальність і краса.

Ось, як висловлюється про Шевченка П.Куліш¹:

"Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми хуторяни слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народньої неписьменної сталась душею його музи"... "Так, як йому самому пісня народня дала тон до високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти". "Нема нам закону над його слово, тільки одна народня поезія для його і для всіх нас стоїть віковичний взір, та й народньої поезії ніхто не зачерпнув так глибоко, як Шевченко". "Усю музику і кольорит взяв він із народної пісні, а часто давала вона йому й головну тему".

Після викупу з кріпацтва Шевченко ввійшов у круг освічених людей, що й дало йому змогу вивчити мову освічених верств.

Ці два елементи народної мови освічених і неосвічених верств поет перетопив "огнем в горнилі" і відлив її в сталі форми, що їх ніхто не важився зрушити до наших днів.

Після виступу Шевченка українська народна мова стала літературною, а мистці слова надають їй росту й удосконалюють.

Початкову освіту здобував Шевченко в дяківських школах. Учителі-дяки знали тільки старослов'янську мову й письмо,

¹ Ф. Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів-Київ, 1939, ст. 7.

² Подібно висловлювались: М. Костомаров, М. Сумцов, В. Щурат, М. Драй-Хмара і інші.

ЗНАЧЕННЯ АРХАЇЗМІВ В ПОЕЗІЇ Т.ШЕВЧЕНКА, ЇХ ПОДІЛ І ФУНКЦІЯ 3

тому початкові відомості грамоти обмежувались до елементарних засад тої староцерковної мови. Згодом Шевченко вчитувався в церковні книги, читав над помершими псалтиру, а так і книжки світського змісту. Це сприяло вивченню старослов'янської мови.

Як уже згадано, Шевченко у своїй поетичній творчості поклав основи та сформував живу українську мову, зробив її літературною в повному розумінні.

Однак вся його поетична творчість пересичена старослов'янськими словами, зворотами, конструкціями – від більших епічних поем до найменших думок. Такої кількості архаїзмів немає в інших мистців слова від Шевченка до наших днів.

Тому на перший погляд здавалося б, що тими архаїзмами він творить немов поміст між, панівною до того часу, старослов'янською і відродженою українською мовами, або – що його мова ще в перехідній стадії розвитку, позбавлена чистоти й стійкості.

Однак дійсність каже інакше. Елементи старослов'янської мови, це не зайвий баляст в Шевченковій поезії, це один із засобів поетичної мови, що поруч з іншими, підсилюють поетичні образи і творять окрасу стилю.

Шевченко – геніальний мистець слова, його поезія тка-на "алмазом добрим дорогим". В ній джерело пісні й тону, в ній мелодія вічно чарівна, вічно молода. Він великої міри артист, в ньому лежить чар поезії і натхнення. Він ніколи не скаже

зайвого слова або не поставить його не на своєму місці ¹.

Шевченко – великий, Богом даний талант та досконалий в техніці слова. Елементи старослов'янської чи староукраїнської мов умів уложити та поєднати їх взаємно, що в висліді дає чудову, різного коліру мозаїку ². І саме в умінні оперувати реченнями, словами, чи їх частинами, що були чужими для народної мови, або давно вийшли з ужиття, створити з них засоби мистецтва, – лежить одно зі звен сили поезії Шевченка.

Архаїзація не однаково виявляється в поодиноких поезіях і групах поезій та в різних періодах Шевченкової творчості. В початковому періоді кількість архаїзмів відносно менша; вона значно побільшується в дальших періодах, особливо в творах релігійного змісту, зв'язаних з літературою церковною. Це висвітлює погляд поета на мову померклої давнини та її відношення до нової української мови. Без глибокої аналізи стає ясним, що поет не був невідлучно прив'язаним до традицій старослов'янської книжної мови. Де того вимагала потреба, він умів зберегти чистоту мови і дати найкращі її зразки ³. В ньому не покутувала заскорузлість давньої церковно книжної мертвеччини, що на ній був вихований від дитинства або недостатнє знання рідної мови, а навпаки, поет з повною свідомістю рясно насичував свою мову

¹ Митр.Іларіон, Історія української літературної мови, Вінніпег, 1950, ст.157.

²Ibidem.

³Ibid., ст.160.

фонетичними, морфологічними й синтактичними прикметами старослов'янської мови і то не ізольованими, а часто цілими мовними групами, а навіть строфами. В деяких поезіях /головно в молитвах і псалмах/ старослов'янські форми домінують над українськими, однак вони не зменшують краси й сили поетичних образів, а навпаки значно побільшують силу експресії.

Це скріплює погляд, що Шевченко цілим своїм вихованням і світоглядом був предиспонований до сприймання ідей своїх попередників і сучасників про введення української народної мови до письменства. Він поставив собі за мету покласти основи під одну всеукраїнську мову та завершити її будову, що вповні осягнув.

У Шевченка старослов'янізми не були залишками з недавнього минулого, а радше були новим мистецьким засобом - прикрасою ¹ та прикметою стилю.

Проте архаїзми в поетичній творчості Шевченка - це не звичайний засіб прикрашування мови. Мета користування ними глибша. Вони тісно пов'язані зі змістом творів та їх характером. І саме вплив архаїзмів на зміст і призначення поезій - це основна мета введення їх до поетичної мови мистця.

Конкретно, відповідно до функції, яку сповняють архаїзми в Шевченковій мові, зарисовуються такі основні їх групи:

¹ Митр.Іларіон, Історія української літературної мови, Вінніпег, 1950, ст.157.

1. Архаїзми для зображення релігійних подій,
2. Архаїзми для представлення давних подій,
3. Архаїзми для надання поваги творам,
4. Архаїзми для побільшення сили експресії.
1. Архаїзми для зображення релігійних подій.

Від раннього дитинства розвивались поетові духові й релігійні переживання під впливом християнського світогляду ¹. Народна мітологія і обрядові культи, християнська народна й церковна лірика, як: канти, псалми, молитви, релігійні вірші Сковороди збудили в ньому глибокі переживання й викликали в його душі почуття релігійності. Оповідання батька й столітнього діда про життя святих та їх боротьбу зі злом, читання Мінеї - доповнювали формування його християнського-релігійного світогляду ².

Поет з книг святого письма навчився грамоти ³, читав біблію, псалтиру над помершими, пізнав життя Ісуса Христа й Богоматері і це все зформувало й завершило його релігійний світогляд, скріпило віру в Бога.

Вихований на традиціях церковних книг, писаних старослов'янською мовою і переповнений багатством глибоких думок і фраз, вчитаних з тих книг, Шевченко з великим пієтизмом

1 Л.Вілецький, Віруючий Шевченко. Вінніпег, 1949, ст.5.

2 Ibid., ст.5

3 Ibid., ст.6.

і повагою ставився до релігійних проблем. Ці проблеми займають одно з основних місць в його поезії.

Таке становище до релігійних проблем і до релігії взагалі створило передумову впровадження поетом до його творів по-важного числа висловів мертвої старослов'янської мови, що нагадують релігійну святість церковних книг.

Архаїзми для зображення релігійних подій і понять домінують над іншими групами кількістю та своєю специфічною якістю як в галузі лексики, так і в галузі фразеології. Шевченко вживає їх у відношенні до Бога в загальному розумінні, до Богосина, до Богоматері й до інших релігійних проблем ¹.

В цьому типі архаїзмів репрезентовані ділянки лексики й фразеології. Поодинокі вислови й фрази зберегли вповні свою давню форму, інші змодифіковані в той спосіб, що елементи давньої і нової народної мови змішані з собою, але творять цілість і гармонію в будові слів і фраз.

а/ У відношенні до Бога, як творця світу й життя на ньому, поет під впливом ідеалістичної філософії ² /головно Шелінга/ розрізняв світ розуму й світ віри: "Нехай думка, як той ворон літає та кряче, а серденько соловейком щебече та плаче..." /Думи мої, ст.3437/. Він інтуїтивно відчував, що поет є покликаний Богом голосити правду на землі:" Серце по волі з Богом

1 Л.Білецький, Віруючий Шевченко, Вінніпег, 1949, ст.6.

2 *Ibid.*, ст.9.

розмовляє..." /Перебендя, ст.37/. Тому твори Шевченка, - то молитви й плачі, що несуть перед престіл Бога вияв його душі за кривди, що діються народові. І саме цей високий тон поваги до Бога спонукав його вживати термінів і форм старослов'янської мови, - мови Святого Письма. Де поет звертається безпосередньо до Бога, або говорить про него, чи згадує його діла, там основні елементи мови є старослов'янські.

Приклади: Не зрятъ Бога над собою, не знають, що діють. /304/, Восхвалимо тебе, Боже, хваленієм всяким,.../303/, Встанъ же, Боже, суди землю і судей лукавих./304/, А ти, о Господи єдиний, скуеш лукавії уста, язык отой велеречивий,.../545/, Долгоденствіє їм... рай небесний пошли./518/, І ми, читая, оживаєм і чуєм Бога в небесах./505/, Трудящим людем, всеблагий, свою ти силу ниспошли,.../566/, Коло їх постави ангели свої.../577/, Сам Бог розмовляє непорочними устами./492/, Коло їх постав ти ангели свої, щоб чистоту їх соблюли./577/, Кричите, що Бог создав вас не на те, щоб ви неправді поклонялись./293/, Молітесь Богові одному, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітесь./532/, Образ Божий Богом не скверніте./294/, А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли./577/ Суд твій всеує, і всеує царствіє твоє./232/, Доки, Господи, лукаві хваляться, доколи - неправдою?/305/, Читаєм божії глаголи!/289/, Царі, раби однакові сини перед Богом;/304/, Се Бог судить, визволяє довготерпеливих, вас убогих. І воздає злодіям за злая!/547/.

Ці приклади ілюструють перевагу явищ морфологічних над фонетичними. Лексика багата на іменники й дієслова, тобто на основні частини мови, що вказує на бажання поета надати особливої поваги висловам у відношенні до Бога /славя, воспоем, молітеся, Боже тебе благослови, раби, глаголи, єдиномисліє, скверніте, поклонітесь, соблюли, читая, хваленієм/.

Побіч багатства лексики виступають фразеологічні явища, що підсилюють силу експресії поезії /Образ божий Богом не скверніте, Суд твій всеує, і всеує царствіє твоє, І воздає злодіям за злая, Боже тебе благослови/.

б/ У відношенні до Богосина тон мови Шевченка не змінюється. Такий самий піетизм і повага, а в парі з тим подібна лексика й фразеологія.

Мова поета звернена безпосередньо до Ісуса Христа, або поет сам чи дієві особи говорять про нього ¹.

У зверненнях архаїчна клична форма або присудок; переважають явища морфологічного характеру.

Приклади: А ти возстав од гроба,.../528/, За кого ж ти розіп'явся, Христе, сине божий?/290/, Спаси ти нас, младенче праведний, великий, од п'яного царя-владики!/552/.

Частіше виступають вислови про Богосина:
...і полились ще в перший раз младенчі сльози.../565/,
І дивувались фарисеї і книжники його речам./567/,... і дивились на ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію і народженого месію./562/, У нас у пастирей месія родився вчора!/561/, Загуло у Віфлеємі на майдані:- Месія! Ісус! Осанна!-/561/, Во ім'я Господа Христа,.../233/, І знову іменем Христовим возобновим наш тихий рай./364/,
І каже: поти не умру, поки месію не узрю!-/560/, Я месію їду народу возвістити.-/551/, Зібралися, мов Іуди на суд нечестивий против Христа./236/, І сидить і дивиться о все-святая! як син той скорбний спочиває./568/, І сина божія во плоті на тій Голгофі розп'яв.../528/, Во ім'я Господа Христа і матері його святої.../508/,... і виростуть вони колись,- Христові воїни святі!-/535/.

При назві Христа ставить поет епітети: народженого, скорбний, божія. Саму назву заступає іншими, як: месія, Господа Христа, сина божія.

В реченнях, в яких мова про Христа, бувають архаїчні присудки, додатки, означення й обставини: возобновим, возвістити,

¹ Л.Білецький, Віруючий Шевченко, Вінніпег, 1949, ст.11.

його речам, народженого, у пастирей, на суд начестивий,
скорбний, во плоті, воїни.

в/ Шевченко уважав образ матері з дитиною за найвище й абсолютне добро. Образ той він завершив в поемі "Марія" ¹, де виявив найвище мистецьке скomпонування образу Божої Матері. Поза тим постать Богоматері видна в інших творах. Поет бого-творить матір Христа, тому говорить про неї тоном найвищої поваги. Славить її епітетами, як: пречистая, благословенная, божія, божа, кроткая, святая, праведная, неповинна, достойно петая, Богом ізбрана, всеблагая, велика, пренепорочная.

Слова, що означають дію або стан Марії, - давні: радість Марії неізреченная, достойно петая, благословенная, зріла Бо-га на землі, нам возвістилася, воньми їх стону, твоє грядущее.

Поет у зверненнях до Марії або в мові про неї вживає епітетів і суперлятивів: Богом ізбранної, пренепорочная, до-стойно петая, благословенная, перед іконою пречистої.

Морфологічні явища домінують над фонетичними.

Приклади: Благословенная в женах, святая праведная ма-ти святого сина на землі!/526/, Тобі вже зазирає в очі твоє грядущее./555/,... воспою... псалмом і тихим і ве-селим святую доленьку твою./553/ І ти, великая в женах! /569/, Наплювали на тебе, чистую, кати; розтлили крот-кую!/570/, Воньми їх стону і пошли благий кінець, о все-благая!/553/, На тебе, мати, возлагаю, /553/, А з тихої твоєї хати нам возвістилася /553/,... а ти... мов золото в тому горнилі, в людській душі возновилаєь,.../570/,

1 Л.Білецький, Віруючий Шевченко, Вінніпег, 1949, ст.23.

Достойно петая! благаю!/553/, Воззри, пречистая, на їх,... /553/, І іменем твого сина, твоєї скорбної дитини, любов і правду рознесли... /569/... той син єдиний Богом ізбранної Марії,... /526/, О ти, пречистая в женах! /555/, Не плакала б матер божа в Криму за Україну./361/, Взяли з собою матер божу,.../361/,... молодії ланіти, очі і уста марніють зримо./558/, А радість матері Марії неізреченная./567/.

г/ Архаїзми у відношенні до інших релігійних проблем.

В цьому розділі відмічаються загальні теми релігійного культу без окреслення часу і події, що відбувались в стародавнім Римі чи Юдеї в початках християнізму. Поруч архаїзмів старослов'янських, що їх поет брав зі старослов'янської мови виступають давні слова інших мов /есеї, равві і інші/.

Переважають явища морфологічного характеру, як форми аористу /вийде, поживе, бисть/, присудкові форми: ликує, возобновлять і подібні.

Приклади: Ликую Рим./535/, А в римській ідолівській землі се беззаконіє творилось. Либонь, за Декія царя? Чи за Нерона сподаря?/527/, Помпій Нума, римський цар, тихенький кроткий государ, пішов любенько погулять.../578/ І за апостолом пішли у натакомби./529/, І вийде цар Саул, і вийде,.../589/, Кленуть Давида сподаря./395/, Во время Ірода царя,.../551/, І поживе Давид на світі не малі літа./397/, Равві, равві великого глаголи, на ниві сіються новій!/551/,... Фарисеї і вся мерзетна Іудея заворушилась, заревла,.../528/, Во Іудеї бисть цар Саул./597/, Во Іудеї не було - промовив гость - того ніколи,.../557/, Не видно нікого в Іерусалимі./395/, Прімає, сумує Іерусалим./395/, І коли тебе забуду, Іерусалиме,.../307/, Пророчество Іеремія, Ісаїя збулось!/561/, І став еси на великих купях на розпутті всесвітньому Іезекіїлем./231/, Взяла та в школу хлопця одвела у ієсейську./566/, І процвітеш, позеленієш, мов Іорданові святії луги зелені, береги!/546/, Возрадується Ізраїль і святий Іаков./303/, Святий закон ... возобновлять мужі есеї/560/.

Загальні релігійні проблеми:

А нині!...Покинув єси знову срамотою свої люди,-.../302/
 Святим дивом сяють храми божі,.../392/, І перед нею помо-
 люся, мов перед образом святим тієї матері святої, що в мир
 нам Бога принесла.../482/, Господь любя отих людей, послав
 на землю їм пророка,-/420/, Став земних владик судити не-
 бесний владика./304/, А вольнії, широкії скрізь шляхи свя-
 тії простеляться:.../547/, За церков божію, за люди./509/
 Злочинаючих спина,.../577/, А доброзичливим рукам і по-
 кажи, і поможи,.../577/, І світиш, і гориш над ним огнем
 невидимим, святим, животворящим,.../540/, І силу твою вос-
 хвалили твої люди і в покої, в добрі одпочили, слав'я
 Господа./302/, І плакав Гус, молитву дія, і тяжко плакав.
 /234/, Молилися перед хрестом закуті в пута неофіти.../535/
 І чепурненький хрець Ізиди,... скромненько длань свою
 простер,.../597/, І "со святыми" не співала,.../449/, Моли-
 тесь, братія! молитесь за ката лютого. Його в своїх мо-
 литвах пом'яніте. Перед гординою його, брати мої, не покло-
 нітесь./535/, Самі тебе обдурили і, скиглячи, возопили:
 Алілуя!/582/, Мужі воспрянули святії,.../569/, І мужа свя-
 та... Горе вам! на стогнах каменем побили.../420/.

2. Архаїзми для представлення давних подій.

Вислови староукраїнської, старослов'янської і інших мов впровадив Шевченко до своєї поезії як засіб до відображення давних подій. Вже самі слова, перенесені з минулих сторіч до сучасної мови, надають їй характеру давнини. До цього поет добирав спеціальні терміни з церковних книг, як: прийменник во, форми аористу, складені форми перфекту з допоміжним дієсловом єси, неповноголосні форми, короткі прикметники /стар, немощен/ і конструкції типу: Адаме, твої чада преступнії, мир первозданний. Ці спеціальні терміни розкривають перед читачем давні події, вводять його в вир тих подій та збуджують почуття поваги до давнього.

В уривку поеми "Неофіти": Тільки ми, Адаме, твої чада преступнії, не одпочиваєм.../537/, в мові до прабатька людсько-

го роду Адама поет вставляє давні слова: чада преступнії, що взаємно підкріплює два поняття – давний вік, в якому жив перший чоловік і давний характер мови про нього.

В іншому уривку з тої поеми: "Пливе місяць круглолиций. І мир первозданний одпочив на лоні ночі./557/" – слова мир і первозданний вказують на глибоку давнину початку світа.

Конструкція "во Іудеї" вводить читача до давного біблійного світу через багато минулих сторіч і тим способом будить повагу до того світу: Во Іудеї не було – промовив гость – того ніколи,.../557/, Во Іудеї бисть цар Саул./597/, Зійшовся люд і шепотить, що щось непевне з людьми буде во Іудеї./561/, Во Іудеї во дні они,.../551/.

Так само церковно-книжна конструкція: во время, во время оно, во дні, во дні они – з природи речі вказує на дуже давні події, частинно з означенням часу їх відбування, а частинно без означення часу.

Приклади: Во время Ірода царя,.../551/, Колись – то ще, во время оно, Помпелій Нума, римський цар... пішов любенько погулять.../578/, Не сотні вас, а мільйони полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно./539/, Во дні фельдфебеля-царя... Україну правили.../539/, Та, як бувало во дні они, возвесели б свій божий глас.../394/.

Давні дієслівні форми аористу й перфекту – це теж один з засобів, якого метою є виявити давність подій.

Приклади: І поживе Давид на світі не малі літа./397/, Старий нарек його Іваном.-/557/, Во Іудеї бисть цар Саул./597/, Убив старого Рогволода, потя народ, княжну поя, отиде в волості своя, отиде з шумом і растлі ю, тую Рогніду молодую і прожене ю,.../399/, Знаю тільки, що

цар грівся і ... і не позна ю./398/, Пробив еси високі скали, текучи в землю половчина, носив еси на байдаках... дружину тую Святославлю!/579/.

Інші приклади: А бивий фельдфебель ваш, Сарданапал, послав на каторгу святого;/540/, Тепер уже заходились древності шукати у могилах.../265/, Вавілоня дщере окаянна!/307/, Я стар був, недоумен./509/.

3. Архаїзми для надання поваги творам.

Духове поглиблення зродилось у Шевченка під впливом Євангелії, творів Томи Кемпійського¹, Данте й інших передових християн. Він інтуїтивно відчував, що поет є покликаний розкривати перед народом правду божу, бо його слово, то "слово боже", бо він "з Богом розмовляє" /Перебендя/. Він є речником правди божої на землі, він повинен служити народові. Тому в своїй поезії прямує народ до особистої і національної свободи. Коли Шевченко усвідомив собі, що він служить народові і правді божій, надавав своїм поетичним творам молитовної поваги. Як засіб до того поет черпав вислови з святого письма, переплітав ними сучасну народну мову й підсилював поетичні образи.

Приклади: І оживу і душу вольную на волю із домовини воззову./546/, Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте./313/, Горе нам було б, іскупленим рабам!/564/, Врага не буде, супостата,.../585/, Господь послав тебе нам, кроткого пророка.../546/, О скорб, о скорб моя! О скорб велика!/597/, Вкрили Україну та й кляють еликомога.../456/, Слава тобі, Шафарику,

1 Л.Білецький, Віруючий Шевченко, Вілніпег, 1949, ст.22.

вовіки і віки, що звів еси в одно море слов'янськії ріки.
 /231/, І вовіки стане слава преподобним слава./308/, Хва-
 ла вам, лицарі святіі! Вовіки-віки похвала!/535/, Просвіти-
 ти кажуть, хочуть, материнські очі сучасними огнями.
 /297/, Допирували хоробрі русичі той пир,.../581/, І буде
 святий покой ваш стерегти і в домовині./502/, І возвеличили
 на диво і розум наш і наш язык.../545/, Черниця стоя коло
 неї, зажурилась./123/, Тихенько, ходя, розмовляє і поглядає
 на Чигрин./95/, Борітеся - поборете!/288/, Подлюбите щирим
 серцем велику руїну!/292/, Не ховайте, не топчіте святого
 закона, не зовіте преподобним лютого Нерона./299/, Умреш еси
 на самоті, мов прокаженна!/530/, І жаль мені, старому, ста-
 не твоєї божої краси. Де з неї дінешся еси?/511/, Добре еси,
 мій кобзарю, добре, батьку робиш.../39/, Возвеличу малих
 отих рабів німих!/545/, Кругом тебе простяглася трупом без-
 дишанним помарнілая пустиня,.../492/, Драгий мій отче і мій
 царю!/397/, А жаль мені, і жаль великий на просвіщенних
 християн./412/, І тихим, добрим, кротким словом благові-
 стив їм слово нове,.../529/, А в городі младиї вдови в своїх
 світлицях, чорноброві, запершись, плачуть,.../395/.

4. Архаїзми для побільшення сили експресії.

Шевченко - геніальний майстер слова і знавець людської душі. Силу свого поетичного слова звертав до людського серця і тому слову надавав велику роль. Тому дбав про те, щоб його поетична мова мала вплив на душу народу ¹ і підсилював її мистецькими засобами.

Таким засобом, між іншими, були елементи давньої української, старослов'янської і інших мов. Основне значення мають старослов'янські архаїзми, бо тою мовою писані церковні книги, з яких довгі сторіччя народ черпав поживу душі.

Будучи свідомим того, що натхнення поетичне слово має великий вплив на душу й серце людське /Возвеличу малих отих ра-

¹ Л.Білецький, Віруючий Шевченко, Вінніпег, 1949, ст.11.

бів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово/ Шевченко підсилював свою поетичну мову висловами мови святого письма, побільшував ними силу експресії своєї поезії.

Приклади: ...сонце стане і осквернену землю спалить.
/592/, Катерину о здоров'ї тихенько пом'яне!/383/, Що з до-
му цар його украв не золото, не сребро,.../396/, Дружина,
отроки, народ кругом його во златі сяють./398/, Спустила
друге біснுவате своє скаженеє звіря, та вже такого сподаря,
що гради й весі пожирало./572/, Не плач, не вопль, не скре-
жет зуба-.../583/, І розкажу я людям горе, як тая мати рі-
ки, море слюзи кровавії лила,.../527/, І той плач,...межи
людьми во притчу стане,.../573/, І душу скорбную мою твоїй
душї передаю./525/, Мій любий краю неповинний!/573/, Чи то
так сонечко сіяло, чи так мені чого було?/355/, Родилась
на світ жить, любить, сіять господньою красою,.../353/,
Сіяло сонце: в небесах ані хмариночки; /275/, Чули, чули
запорожці, що конає Гетьманщина, неповинно гине./362/,
Столітнії очі, як зорі, сіяли,.../133/, Не дав єси мені
долі, молодїї долі!/480/, Над сином сидя, задрімала./543/, К
Колись будем і по своєму глаголать,.../295/, Отак, хо-
дя попід гаєм, Ярема співає,.../89/, Як то тяжко той на-
сушний люди заробляють./221/, Слава тобі, любомудре, чеху
слав'янине!/231/, Ось слухай же сину, про Максима правед-
ного .../522/.

РОЗДІЛ II

ФОНЕТИКА

А. Загальна характеристика української фонетичної системи.

Фонетика сьогочасної української мови тісно в'яжеться з фонетикою історичною. Щоб ясно висвітлити різноманітні, часто складні, звукозміни, що відбуваються в точно визначених умовах, необхідно підходити до цього з історичної перспективи, тобто явища сьогочасної фонетики в'язати з тими явищами давних мовних періодів.

Деякі однакові фонетичні явища сьогочасної мови бувають іноді наслідком різних фонетичних процесів давнини ¹. Вони позірно можуть видаватися відхиленням від загальних правил, але знання історії їх походження є основним чинником для їх роз'яснення, наприклад голосний звук *i* є рефлексом праслов'янських *o*, *e*, *ě*. На місці *e*, *ě* він пом'якшує попередній приголосний, а на місці *o* може пом'якшувати залежно від обставин, серед яких він виступає ².

Основою для вивчення фонетики сучасної української мови є історична граматика, а в першу чергу діалекти, бо вони є джерелом, в якому знайшли відбитку твори різних часів і обставин, серед яких формувалася мова.

¹ М.Р.Грунський-П.Р.Новальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.23.

² J. Zieliński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932, 10.

Давні літературні пам'ятники не дають вповні тих даних, бо основою їх була старослов'янська мова і графічні знаки не можуть відобразити всіх звукових відтінків так, як жива мова ¹. Тому, розглядаючи певне мовне явище, треба брати під увагу не тільки його історичну генезу, але також його відношення до діалектів.

Українська фонетична система своєрідним характером, великим багатством притаманних їй рис, навиків і стремлінь відрізняється від звукової системи білоруської, російської і інших слов'янських мов.

Основні її риси це:

1. Зниження артикуляції голосних звуків, особливо під наголосом. Це завважується найвиразніше при артикуляції праслов'янських рефлексів і, е. Пересунення місця артикуляції тих голосних потягнуло за собою диспаляталізацію попередніх приголосних.

2. Нахил до зміни праслов'янських о, е, ѣ в закритих складах в напрямі до голосного і.

3. Нахил ненаголошених о, е до звуженої артикуляції в напрямі до і, згідно у.

4. Нахил до вимови протетичних приголосних в назвуці перед голосними.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.23.

5. Ствердження губних приголосних у визвуці і в сполученнях: pia, bia, via, pie, bie, vie, piu, biu, viu.
6. Вимова приголосного в як у після голосних, з котрими творить дифтонги au, eu, ou, iu.
7. Вимова давного і як у в основі перед твердим приголосним і в визвуці part.praet.act. напр. wouk, odu, robu.
8. Вимова приголосного г як латинське h.
9. Збереження дзвінкості приголосних перед перервою і в основі перед глухим приголосним.
10. Відмінна від інших слов'янських мов асиміляція голосних і приголосних ¹.

Система вокалізму сьогочасної української мови є наслідком багатьох процесів, що впродовж сторіч формували його й довели до сьогосасного стану. Її історія складна і, мимо довгих пильних досліджуваль мовознавців, ще не зовсім вияснена.

Немає достатньої основи ствердити, що голосні o, e, вповні покриваються з давними східнослов'янськими o, e, i, бо графічні знаки тих звуків у давних пам'ятниках не відображують докладно їх вимови ².

Так само не кожне і сповняє ту саму функцію ³, бо не

¹ J. Ziżyński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932, st. 8.

² М.К.Грунський-М.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст. 23.

³ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст. 14.

кожне того самого походження /о,е,ё/.

Проблема повстання повноголосних форм вповні ще не розв'язана ¹, хоч була предметом уваги найвизначніших мовознавців слов'янського світу.

Не розв'язана теж остаточно проблема глухих џ, њ ². Висліди наукових досліджень над тою справою частинно оперті на гіпотезах, відносно яких думки вчених є поділені.

Мимо того система українського вокалізму вже так опрацьована, що відповідає вимогам сучасної лінгвістики й займає відповідне місце в тій царині побіч інших мов слов'янського світу.

В. Вокалізм.

1. Чергування о, е з і.

В сьогочасній українській літературній мові голосні звуки о, е чергуються з і ³. Голосні о, е виступають у відкритих складах, а в закритих вони переходять в і.

Така зміна голосних о, е - і, це одна з основних рис української мови, що відрізняють її від інших слов'янських мов.

¹ М.Н.Грунський-П.Н.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.25.

² Ibid., ст.35.

³ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.14.

Не всі голосні *о, е* можуть чергуватися з *і*, бо не всі вони однакового походження. Тільки давні *о, е* чергуються з *і*, а нові, що повстали з колишніх *ѣ, ѥ* в *і* не переходять ¹.

В поетичній мові Шевченка ці звуки не чергуються з *і*, а залишаються в давній старослов'янській формі: *войни*/234/*сирот* /364/, *род* /572/, *гость* /556/, *упокой* /522/, *покою* /240/, *покойної* /265/, *слов* /498/, *дом* /409/, *решотки* /331/, *поход*/41/, *розбойники* /300/, *костями* /288/, *Суботов*/267/, *вечерню*/447/, *вечерньою*/497/.

Так само *о* на початку слів в літературній мові змінюється на *і* в закритих складах згідно з законом про чергування *о, е* з *і* та приймає протетичне *в* ².

У Шевченка тої зміни немає і початкове *о* залишається в давній формі: *однуравсь*/80/, *однесла*/542/, *одвела*/541/, *одвертаєш*/301/, *олтаря*/588/, *олтарі*/588/, *олходила*/207/, *олдала*/201/, *олпочинеш*/61/, *олчиняй*/85/, *олібрали*/84/, *олдирають*/78/, *одвернувся*/57/.

Ця фонетична зміна відноситься в переважній більшості до префікса *від-*, що ілюструють приклади.

Такий самий процес переходить прийменник *від* ³.

У Шевченка він послідовно не змінює *о* на *і* і тим самим не приймає протетичного *в*: *од гроба, од вітру, до того, од краю*,

1 О.Панейко, *Граматика української мови*, Авґсбург, 1950, ст.25.

2 М.К.Грунський-П.К.Ковальов, *Нариси з історії української мови*, Львів, 1941, ст.97.

3 О.Синявський, *Норми української літературної мови*, Львів, 1941, ст.14.

од гетьманства, од себе, од мене, од нас, од тебе.

Префікси по-, зо-, при з'єднанні з дієсловом і при-
йменник надо з займенником особовим в орудному відмінку од-
нини, що починаються двома приголосними, змінюють своє кін-
цеве о на і. У західньоукраїнських говорах цей закон прове-
дено послідовно, а в східних не повністю ¹.

У Шевченка в цьому випадку о не змінюється на і ²:
пошли/24/, послали/220/, послав/181/, погнало/181/, заста-
лась/56,56,56,56/, застарілись/276/, надо мною/245,45,33,
33,240/.

Шевченко залюбки архаїзує загальноукраїнські слова
в той спосіб, що в нових закритих складах залишає голосний
звук о замість прийнятого звука і ³ з метою надати поезії по-
ваги. Цими формами поет зближує свою мову до старослов'ян-
ської, тобто поважної мови церковних книг. В поемі "Марія"
загальноукраїнське гість уступає перед давнім гость: який се
гость?/556/, А гость роззутий, умитий, з куші вихожав.../557/
Гость стояв і ніби справді засіяв./557/, І слухала, як моло-
дий дивочний гость той говорив./557/, Во Іудеї не було,- про-
мовив гость, - того ніколи,.../557/, Марія встала та й пішла
з глеком по воду до криниці. І гость за нею, і в ярочку до-
гнав Марію.../558/, Де подівсь дивочний гость отой лукавий?/559/.

1 І.Огієнко, Мова М.Рильського, Варшава, 1936, ст.4.

2 М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії укра-
їнської мови, Львів, 1941, ст.61.

3 *Ibid.* ст.60.

В слові війна корінне о заховується, надаючи давної звучности цьому слову, підносить повагу поетичних образів та відповідає вимогам риму: Всі зла на світі, войни, чвари,.../234/
Не славтеся царевою святою войною./299/, Ти не знаєш, чи є в Туреччині война?/323/, Розказали б кобзарі нам про войни і чвари,.../362/, Ляхи прийшли на нас войною!/508/, Бували войни й військовії свари./595/.

Подібно звучить слово "розбойник", тісно зв'язане з церковними книгами та з біблійною історією: Он розбойник катований зубами скрегоче-.../215/, Ви - розбойники неситі, голодні ворони!/300/, За святую правду-волю розбойник не стане,.../299/.

Старослов'янському - рѣ - відповідає в українській мові - ри ¹ -: КРѣТИ - крити, покривати. Давне ПОКРОВЪ - змінило кінцеве о на і - покрівля. У Шевченка збереглася давня форма: Раз укріє тебе рясно зеленим покровом,.../575/, І потім в дар тобі приносять з пожегу вкрадений покров!/290/.

2. Чергування е - о.

В давних пам'ятниках українського письменства і в старослов'янській пам'ятниках після шиплячих приголосних в корені слів виступав голосний звук е /чело/ або ь /чьрн / ². З часом ці е, ь поступово змінилися на о і вже в літературних пам'ятниках XI.стор. появилися форми типу "чоловік", "жона"

¹ І.Огієнко, Українська літературна мова XVI-го ст., Варшава, 1930, ст.273.

² О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.20.

й інші замість давних "человік", "жена"¹. Причиною зміни е на о була диспаляталізація попередніх шиплячих приголосних². Обидва ці процеси то є зміна е на о і паляталізація шиплячих приголосних проходили паралельно³.

За твердженням Шахматова⁴ ця зміна голосних сягає дуже давних часів, на що вказують приклади інших слов'янських мов /поль. *żona*, *szożo*, рос. діал. *жона*/.

У Шевченка, поруч нових, збереглися давні форми, в котрих після ч. ж. ш виступає е замість нового о⁵:

Благословенная в женах, святая праведная мати,.../526/,
О ти, пречистая в женах!/555/, І ти, великая в женах!/569/,
А жриця Кіпріди, оргії царця, поникла радостним челом /529/
За генеральшею чимала орда панів і паничів;/498/, Та у не-
ділю й повінчали і генеральшею назвали,.../498/.

Поруч тих давних форм виступають у Шевченка сьогочасні форми: сестру, кону і все взяли,.../587/,... та вчить внука маленького чолом оддавати./256/, А надто той, що дивиться на людей душою- .../36/.

В сьогочасній українській мові давнє "жена" заступлене здрібнілим твором "жінка", крім діалектів, де під впливом церкви, побіч літературної форми, стрічається давна.

1 М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.54.

2 І.Огієнко, Українська літературна мова XVII ст., Варшава, 1930, ст.263.

3 Ibid., ст.53.

4 Ibid., ст.53.

5 Соболевський, Лекції..., ст.52-53.

М'якість шиплячих зберігається тільки в словах типу ключця, піддашля, збіжжя.

В давньому слові ЗІВАТИ глухе ʒ в літературній мові частинно вокалізувалося на ɔ ¹ у відкритих складах /зову, зовуть/, а частинно зникло /звати, назвати/ - в закритих складах. Домінують форми з зниклом глухого ʒ .

У Шевченковій мові послідовно заховані форми з вокалізованим на ɔ глухим ʒ :

І сонце спатоньки зове.../414/, Отоді мене, мій друже, зови на пораду./458/, Де ти? Де ти? Озовися!/441/, І Бога Богом назову. /505/, А люди й зовуть Волохом;/98/, І зовуть заклятим./152/, Я не буду знати, як і зовуть?/409/, Сміються люди надомною, зовуть покриткою,.../419/, О доле! Пророче наш! Моя ти доне! Твоєю думу назову./546/.

Давнє червлений в літературній і живій народній мові не вживається. Голосний e перейшов на ɔ , а епентетичне d зникло. Шевченко вжив тої архаїчної форми тільки раз: В червлений ризи помагає.../395/.

3. Давні глухі звуки ʒ , ʁ .

Порівняння слов'янських та споріднених мов вказує на те, що давно в східнослов'янських мовах знані були глухі короткі звуки ʒ , ʁ ². Звук ʒ був близький до ɔ , а ʁ до e . Зчасом слова

¹ П.Житецький, Нарис літературної історії української мови XVII в., Львів, 1941, ст.62.

² М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.33.

з ь, ѣ вимовлялися інакше, хоч їх графічне означування залишилося без змін. Глухі ѣ, ь у виразно означених позиціях зникли або вокалізувалися на близькі собі голосні о, е. Наука не встигла ще доказати в якому часі зайшла ця зміна ¹, але мовознавці згодні в погляді, що це сталося в X-XI.ст., а може й раніше ².

Процес зникання і вокалізації ѣ, ь проходив паралельно ³. В слабих позиціях вони зникли, а в сильних вокалізувалися, тобто в українській мові ѣ перейшов в о, а ь в е.

Згідно з цим давні прийменники БЕЗѣ, ВѣЗѣ, ИЗѣ, РАЗѣ, вживані в ролі префіксів, затратили глухий на кінці, який не вокалізувався: БЕЗ - МѢРЬНѣ, ВѣЗ -ИТИ, ИЗ-ИТИ, ИЗ-ВЕСТИ, РАЗ-ОРИТИ, РАЗ-ДѢЛИТИ ⁴. Також вживані самостійно, без сполуки з іншими словами, вони не мають глухих на кінці: ВѣЗ БлагодѣТЬ, ИЗ ГРОБѣ, БЕЗ НАРОДА.

В пізнішому мовному періоді звадані прийменники закінчувалися на глухе ѣ ⁵ аналогічно до інших прийменників.

В сучасній українській мові вони улягли основним змінам.

1 Потебня, К истории звуков русского языка, 44.

2 П.Житецький, Нариси літературної історії української мови, Львів, 1941, ст.64.

3 М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.40.

4 А.Леакієн, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

5 Ibidem.

У Шевченка прийменник Възъ, уживаний як префікс, приймає вокалізацію другого з кінця на о, при чому на кінці зникає, а опісля перед беззвучними приголосними к.п.т.х кінцевий приголосний в приростку Възъ переходить в о¹:

Я месію іду народу возвістить /557/, Святий закон возобновлять мужі есеї /560/, Возрадується Ізраїль і святий Іаков /303/, І воздасть їм за діла їх криваві, лукаві,... /306/, І знову іменем Христовим возобновим наш тихий рай. /364/, Святую правду возвістить! /420/, Та хоч старенький божий глас возвисьте, дялино. /394/, То я, вкусив його возстану з одра недуги. /397/, Возвеличу малих отих рабів німих! /545/, І живу і думу вольную на волю із домовини воззову. /546/, Чи то якогось розп'яли провозвістити месію /559/, А твій син, єдиний твій! апостол новий, перехрестившись, возгласив: /535/, На тебе, мати, возлагаю. /553/.

Прийменник Ізъ додається до самостійних слів як префікс в значенні теперішнього я. Архаїчне префіксальне із заховалося дотепер в архаїчних українських говорах². У Шевченка воно виступає часто:

Ізнемігся козаченько,... /71/, Підкралися, щоб ізлякати: /27/, ... той син єдиний Богом ізбранної Марії,... /526/, А радість матері Марії неізреченна. /567/, Ізнишила, ізмарніла, кинула господу,... /204/, Поможи нам, ізбави нас вражої наруги! /303/, Недопуска, поки зному ізриється яма. /305/, Ізогнеться стан високий, брови полиняють,... /49/, Жидюга дріжить ізігнувшись над каганцем,... /84/.

В передостанньому прикладі із після із вокалізується на о, в останньому - о з давнього ъ перейшло на і.

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.34.

² Ю.Геник-Березовський, Гуцульський говір, Польська Академія Наук, Краків, 1933, ст.16.

Перед наступними глухими з перейшло на с:

Горе нам було б, іскупленим рабом! /564/, Во глас єдиний ісповедуї свої грѣхи. /581/, І плача, матернього плача, ісполню гради і поля ... /573/, Ісправник аж просить, щоб нікого не пускали, ... /270/, У нас же й світа, як на те - одна Сибір неісходима! /289/.

Давні прийменники сѣ, вѣ в сьогочасній мові, так в ролі прийменників, як в ролі префіксів, затратили глухе ѣ¹. У Шевченка ѣ вокалізується на р і надає архаїчної форми тим словам, з якими безпосередньо лучиться:

Добре отим сиротам насливим, що не мають отих батьків, та й не согрішають /468/, Кричите, що Бог создав вас не на те, щоб ви неправде поклонились! /293/, Такеє - то сотворив я, сину! /524/, І в житницю соберемо зерно святее. /557/, Хоть раз сердего соблуди! /596/, Просвітити, кажуть, хочуть материнські очі современними огнями /297/, Іде веприщем за Рогнідою Володимир князь со Киянами. /399/, І "со святыми" не співала, ... /449/.

Прийменник во дуже часто виступає у Шевченка як окреме слово:

Во храмі помолились Богу ... /567/, І той плач, ... межи людьми во притчу стане, ... /573/, Во злобі сини твої тебе уб'ють ... /573/, Твої люди во тьмі і неволі ... /305/, І слав'ян сім'ю велику во тьмі і неволі передічив ... /231/, Преподобніі во славі і на тихих ложах радуються. /307/, Во узи кували; /526/, Во дні фельдфебеля-царя ... Україну правили ... /539/, Во псалтирі і тимпані воспоем благая. /307/, Во время Ірода царя, ... /551/, Колись - то ще, во время оно, Помпідій Нума, римський цар ... пішов любенько погулять ... /578/, Во Іудеї во дні они ... /551/, Во чреві згинуть, ... /573/, Во ім'я Господа Христа і матері його святої ... /508/, Не сотні вас, а мільони полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно; /539/.

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови.

Прийменник во в складі з іншими словами:

Плач великий вомісто львицишого рика почують люди/573/
Вомісто кроткого пророка ... царя вам повелів надать /420/
 Хвала вам, лицарі святіі! вовіки - віки похвала! /534/,
 І вовіки стане слава, преполобним слава /534/, Мир мирові
 подарують і славу вовіки! /232/, І він буде по світу хо-
 дить, і вас, дівчаточка, дурить вовіки, /407/, І тобі
 одному помоляться всі язики вовіки і віки. /288/, Слава
 тобі, Шафарику, вовіки і віки, що звів еси в одно море
 слав'янськії ріки.

Старослов'янське ВЪСКРЪСНУТИ не має рівнозначного слова в українській мові ¹ і збереглося в літературній та живій мові з вокалізацією ѣ, ѣ, тому Шевченко, за сучасним правописом, пише: Воскресни, мамо! І вернися в світлицю - хату /573/, Воскресну я! - той пан вам скаже, - воскресну нині! /545/.

4. Повноголос.

Одною з основних фонетичних рис, що характеризують українську, білоруську й російську мови є т.зв. повноголосся ². В лінгвістиці цей термін означає сполучення оро, оло, ере, еле між приголосними.

Поява повноголосних форм - це дуже складна проблема, ще досі остаточно не розв'язана.

Праслов'янські сполучення er, el, or, ol між приголосними на ґрунті старослов'янським дали re, le, ra, la,

¹ В.Сімович, Граматика української мови, Київ-Ляйпціг, ст.122.

² М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.24.

напр. bergz:БРВГЦ, veŭlka: ВЛѢКА, born: БРАЬ, vālda:
ВЛАД Ж¹.

Рефлексом тих сполучень в українській /білоруській і російській/ мові є р, д між двома голосними а або е²
/-о~~ро~~-, -о~~до~~-, -е~~ре~~-, -е~~де~~-/: ворог, волос, берег, селезень.

Поруч правильних повноголосних форм у Шевченка часто виступають давні наповноголосні, взяті з старослов'янської книжної мови для надання поваги описуваним подіям або для надання окремим словам специфічного значення, чи сильнішого притиску:

А в мене ще, враг їх знає, кого вони виглядають?
/164/, Скажи, в~~ра~~ж, як пан каже.... /39/, Не розсиплю
в~~ра~~ху силу, не встану я знову! /456/, Не будете, в~~ра~~жі
ляхи, в Україні жити./435/, І в~~ра~~жою злою кров'ю волю
окропіте./313/, Щоб лякались в~~ра~~жі ляхи у своїй Варшаві,
-.../443/, Єсть у мене брат єдиний у неволі в~~ра~~жій!
/437/, допоможи нам, ізбави нас в~~ра~~жою наруги./303/,
І там не згине в~~ра~~жій хлопець./465/, В~~ра~~жа не буді, супостата, .../585/.

Слова враг, в~~ра~~жій нерідко вживаються в літературній та живій мові³, а також у діалектах, однак вони не літературні. Це залишки старослов'янської мови. Як в літературі, живій народній мові, в усній народній творчості, так і в Шевченка частіші є форми прикметникові, а іменникові рідкі, бо загальноукраїнські форми є повноголосі - ворог, ворожій.

¹ А. Leskien, Grammatik der Altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² О. Синявський, Норми української літературної мови.

³ М. К. Грунський-П. К. Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст. 29.

Старослов'янський іменник ГРАДЪ перейшов на український ґрунт в формі повноголосній ¹: город. В поезії Шевченка архаїчне град - не рідке явище, головню у випадках, де поет бажає представити образи старовини, духа давньої епохи:

І плача, матернього плача, ісполню гради і поля...
/578/, ... неначе чума в Давидовім граді, Господом хранимим,.../395/, Спустила друге біснувате своє скаженеє звіря. Та вже такого сподаря, що гради й весі пожира-
ло./572/, В Путивлі граді вранці-рано сумує, плаче Яро-
славна./579/, В Путивлі граді вранці-рано співає - пла-
че Ярославна,.../579/.

Навіть складене слово Царгород Шевченко архаїзує так само, як звичайне город: В Царградську башту сажали,
в тяжку роботу завдавали,/251/, ... а у Царград, до султа-
на поїдемо в пості!/68/.

Ці архаїзми збільшують силу Шевченкової поезії, на-
дають більшої поваги мальованим образам і давнім подіям.

Слово дерево в літературній і живій мові вживається
тільки з повноголосом ². У Шевченка знаходимо старі форми:

Над водою посажене древо зеленіє,.../301/, Та й по-
тяг по дрова в зелену діброву, древину вибравши,.../385/,
Во ім'я Господа Христа, за нас розп'ятого на древі,...
/233/, Тоді серце, як бралися, сі древа садив я,.../571/,
Дружина під древами тими сяде собі.../571/, Не сотні вас,
а міліони полян, дулебів і древлян ³Гаврилич гнув во
время оно; /589/.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії укра-
їнської мови, Львів, 1941, ст.26.

² Ibid., ст.29.

³ В ост.прикладі слово "древлян" - це назва староукра-
їнського племені.

В літературній мові і в діалектах прийнято термін королівна для названня дочки короля, як найвище поставленої та найкращої дівчини, головню в казках. Поруч тієї назви є ще одна, вживана в архаїчній формі без повноголосу – краля. Ця назва закріпилася в живій народній мові, головню в усній народній творчості та рідко в літературі. Одначе тут краля – це назва не королівни, а звичайної дівчини, що красою дорівнює королівній, або дівчини, що її порівнюється з королівною.

Тією архаїчною формою часто послуговується Шевченко:

Моя краля мальована.../543/, А що за дівчина була,
так так що за краля!/490/, Хочеться хоч подивиться ...на
садочок! На жіночку! кралю карооку!/424/, Як та краля!/423/
А жіночку, кралю молодую, аж тричі, бідную, цілує./413/
В садочку гуляє – як та краля!/423/, Дивітєсь, вийшла по-
гуляти, мов краля, пані молодая .../413/, Тебе, мов кралю,
посаху:/598/.

Такі неповноголосні форми в літературній і живій народній мові, в народній творчості знані тільки у відношенні до королівни, натомість не знані зовсім у відношенні до короля чи королеви. Те ж саме й у Шевченка.

Щоб краще передати характер і кольорит епохи, Шевченко, згідно з тенденціями в сучасній літературній мові, вживає неповноголосних форм слів, храм, хранити.

Слово храм – походження старослов'янського. Воно означає не тільки церковний будинок, а також релігійну церемонію, що відбувається раз в рік в даній церкві на честь її патрона.

В письменстві назва храм дається великим церковним будівлям. В давній українській мові це слово означало притвір до великої будівлі, що потверджує теперішня назва сіней меш-

кального дому в діалектах, але вже в повноголосній множинній формі - хороми¹:

Святим дивом сяють храми божі,.../392/, А панство буде колахать, храми, палати мурувать,.../544/, ...побудували храми, кумирні, олтарі./588/. Такий самий корінь має храмина: Ходив по храміні, ходив,.../588/. А той, бугай собі здоровий, у храміні своїй кедровій лежить,.../397/. Амон бере її, веде у темну храмину, кладе сестру на ліжко./397/.

Подібний корінь має слово хранити, часто вживане в живій народній мові для висловлення певного почування, потвердження церковним зворотом: сохрани Господи. У Шевченка воно має значення хоронити, зберігати: Та ждала, ждала жениха, та ціломудріє хранила,.../596/, Хто коло тебе в світі стане святим хранителем твоїм?/511/.

Неповноголосне слово драгий - чуже сьогочасній українській мові. Шевченко взяв його з старослов'янської мови: І слово із уст апостола святого драгим елеєм потекло,/529/, Драгим елеєм полила і сипала в ogniще ладон./398/, Драгий мій отче і мій царю!/397/.

Старослов'янська форма здравіє не вживається в сьогочасній мові, тільки в співанні многоліття. Шевченко вживає її в таких випадках: А потім пом'яне о здравіі тещу з сином.../522/, Катерину о здравіі тихенько пом'яне./383/.

Окремою рисою Шевченкової мови є неповноголосні форми: срамота, срамотний. В літературній і живій мові таких форм немає: Гармидер, галас, гам у гаї, срамотні співи./351/, І за-

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови.

будеться срамотна давняя година,.../298/, А нині! Покрив еси знову срамотою свої люди,-.../302/.

В живій народній мові, особливо в діалектах, зрідка вживаються форми: врата, чрево, прах, сморд і тільки в особливому значінні /напр. царські врата/. Їх відповідниками в літературній мові є: ворота, черево, порох, сморід, при чому в слові сморід і виникло з повноголосу. Ці неповноголосні форми, якщо виступають, то вони закріпилися в народній мові під впливом церкви.

Їх уживав Шевченко поруч з нормальними повноголосними формами. Приклади: Врата на запорі, неначе чума в Давидовім граді,.../395/,... і вас, споборники святої волі, із тьми, із сморда, із неволі на світ вас виведу надалі.../540/, Во чреві згинуть,.../573/, Одужає прах з його хітона,.../568/.

Неповноголосна форма прах znana в письменстві і в живій мові в такому звороті: розбить в прах і пух.

Деякі слова прийнялися в сьогочасній літературній мові без повноголосу, навіть без паралельних собі повноголосних форм: срібло¹, владика, влада, власний і інші.

У Шевченка вони мають повноголосну форму, яку тепер вважається за архаїчну: За богами-панства, панства в серебрі та златі!/217/, Як москалі сребро, злато і свічі забрали.../254/.

язька. ¹ Шахматов А. Очерк древнейшего периода истории русского славянской филологии, в. 11.

Сучасна українська мова знає слово тереди, звичайно у відношенні до давних княжих палат. Слово це – грецького походження.

У Шевченка знаходимо тут давню групу -ер-, що пояснюється вимогами ритму, або тенденцією до неповноголосних форм: І повели до себе в териди на вечерю того апостола .../529/, І в териди оргія. Горять чертоги пурпуром і златом,.../529/.

Слово верем'я знає в живій мові і в діалектах. Це рефлекс старослов'янського ВРЕМЯ. На українському ґрунті воно зазнало фонетичної зміни, а саме: група -ере- замінила давню сполуку -Рѣ -, а кінцевий носовий звук _ замінив йотований голосний -я, згідно з мовним законом. В сучасній мові це слово означає стан погоди, а не час, як в мові старослов'янській.

У Шевченковій мові воно не має повноголосної форми і означає час. Відсутність повноголосної сполуки надала слову архаїчного характеру: Свою Україну любіть, любіть її... во время люте ... за неї Господа моліть./340/, Во время Ірода царя,.../551/, Колись то ще, во время оно,.../578/, Во время оно; /539/.

З повноголосних форм треба відмітити групу з д між двома голосними о або е.

У Шевченковій мові в цьому випадку архаїчні форми без повноголосу дуже часті: І три папи, і баронство, і вінчані глави; /236/, І главу його честную терном увінчали./526/, Хотілося б зогнати оскому на коронованих главах,.../394/, На

хресті стремглав повісили святого:.../530/.

В літературній /і живій/ мові слово глава вживається тільки для означення розділів в письмі ¹.

Подібний процес перейшло слово глас, що в живій мові означає назву голосу в церковних піснях. У Шевченка воно час-то виступає в архаїчній формі. Поет тісно яв'язує його з релігійним змістом, що надає його поезії поважного релігійного тону: Та хоч старенький божий глас возвисьте, дядино!/394/, А ти, Аскоченський, восплач воутріє на тяжкий глас./581/, Во глас єдиний ісповедуй свої грехи./581/, Возвесели б свій бо-божий глас до оди пишно-чепурної,.../394/.

Такі самі похідні дієслівні форми: А твій син, єдиний твій, апостол новий, перехрестившись, возгласив:/535/, Ви огла-сили юродивим святого лицаря!/540/, Віруйте і гиньте! - проро-ки гласять./350/.

Прислівникові форми: І одногласне, одностайне громада вибрала гетьмана -.../442/.

З другого боку часто бачимо у Шевченка характерні тільки йому архаїзми, взяті зі старослов'янської мови, що їх не знає літературна, жива мова освіченої верстви, ані діалекти. До них належить іменник младанець, що в літературній мові виступає тільки в повноголосній формі: Младенче праведний, великий,.../552/.

¹ І.Огієнко, Українська літературна мова XVI-го ст., Варшава, 1930, ст.460.

Марія навіть не ховалась з своїм младенцем./562/, А в городі
младії вдови в своїх світлицях, чорнобриві, запершись плачуть,
.../395/, І полились ще в перший раз младенці сльози.../565/,
Не заговорили ні про горе, ні про младенческие сны./341/.

Старослов'янська сполука лв між двома приголосними збереглася в сьогочасній літературній мові в словах: влада, влади-
ка ¹, хоч похідні форми: - володар, володіти - перейшли процес повноголосу ². Те саме й у Шевченка: Не дав мені святий влади-
ка очей нарадувать старих.../509/,... і не найдуть шляхів тих
владики,.../547/, Став земних владик судити небесний владики.
/304/, Спаси ти нас, младенче праведний, великий, од п'яного
царя-владики! /552/.

До архаїчних висловів Шевченка належать слова: пламень,
пламенний, ужиті без повноголосу зі збереженням старослов'ян-
ського сполучення лв з метою побільшити силу експресії, ви-
словленої в "Неофітах" думки, що до неї поет відноситься з ре-
лігійною повагою: Подай душі убогій силу, щоб огнем заговори-
ла, щоб слово пламенем взялось,.../527/, В іншому випадку ма-
ємо прикметникову форму:... що їх безчестіє, і зрада, і криво-
душіє - огнем, кривавим, пламенним мечем нарізані на людських
душах,.../574/.

¹ М.А.Грушевський-П.Н.Ковальов, Нариси з історії україн-
ської мови, Львів, 1941, ст.29.

² О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург,
1950, ст.26.

В сучасній українській мові вживається форма: полум'я.

Подібно Шевченко пише Владимир: Владимир князь перед народом убив старого Рогволода,.../399/, Тут в одному реченні маємо чергування неповноголосної форми - Владимир з повноголосною - Рогволода. Це характерна риса архаїзації Шевченка.

До слів, що в новій українській мові вживаються в неповноголосній формі, головню в діалектах, належить злато й похідні форми. Шевченко вживає неповноголосних форм поряд із повноголосними:

Горять чертоги пурпуром і златом,.../529/, І нишком проковтнуло море моє не злато-серебро,.../495/, Сіделце сама самим шовком вишивала, златом окула,.../476/, Дружина, отроки, народ кругом його во златі сяють./398/, Фавор - гора неначе з злата-серебра,.../556/, За богами панства - панства в серебрі та златі1/217/, Хрест високий на кладовищі трохи збоку златомальований стоїть./526/.

Але виступають теж форми з повноголосом: Йому, сердешному, й не снилось, що дома нищечком робилось, що з дому цар його украв не золото, не серебро, а луччєє його добро - його Вірсавію - .../396/.

Крім того в нових повноголосних формах Шевченко пропускає о перед д в слові золото, що дехто з мовознавців вважає за польонізм¹. Злото - це загальноукраїнська форма, знана в живій мові, в усній народній творчості і в письменстві. У Шевченка ця форма пояснюється теж вимогою ритму:

1 І.Огієнко, Мова Максима Рильського, Варшава, 1936, ст.5.

Дасть він мені срібло-злото, дасть він мені славу;
/91/, Руйнують мури; срібло, злото несуть шапками коза-
ки і насипають байдаки./184/, Я в Парижі була та три
злота з Радзівіллом та Потоцьким пропила./261/, Возь-
міть срібло-злото,.../47/, Сріблом-злотом ссяють,.../47/.

В одному випадку зустрічається у Шевченка неповноголос-
на форма длань:... скромненько длань свою простер,.../597/.

Загальноукраїнський префікс -пере- в деяких випадках
має давню неповноголосну форму -пре-, подібну до старосло-
в'янського PRъ -: прегарний, преславний, пречудний, предсід-
ник, предвічний і т.п. Цей префікс є допоміжною частиною при
творенні форм найвищого ступеня прикметників і прислівників
побіч префікса най- і прислівника дуже.

У Шевченка неповноголосна форма префікса пере- є
явищем поширеним, особливо у висловах, що виявляють релігій-
ні поняття, яким поет бажає надати більшої сили експресії,
або відноситься до них з окремим піетизмом:

І, пресвятая, неповинна, за нас, лукавих, розп'ялась!
/561/, І каже: - Сонце пресвяте на землю радість при-
несло.../580/, За правду пресвятую статъ.../539/, Перед
іконою пречистої горить лампада уночі./500/... якби пре-
чистій ти не дав ти руку./558/, О ти, пречистая в женах!
/555/, Воззри, пречистая, на їх,.../553/, Не зовіте пре-
подобним лютого Нерона./299/, Як була я молодою препо-
добницею,.../120/, І вівіки стане слава преподобним сла-
ва./308/, Преподобні во славі і на тихих ложах раду-
ються.../524/, Премудрий прозорливець, поміркувавши,
взяв елей,.../588/.

Інші подібні форми, характерні Шевченкові:

Пребезумний в серці скаже, що Бога немає,.../303/,
З святими корогвами та пречестними образами народ з по-
пами з усіх церков на гору йде,.../442/, Гуляв собі пре-
неповинний в сяду та арію якусь мугикав стиха./501/,
А ви, святії предотечі, по всьому світу розійшлись.../585/.

Префікс пре- при словах з живої мови:

І, препрославлений козачий розумний батьку! /550/,
У Вільні, городі преславнім, оце случилось недавно. /453/,
Тоді здоровий - прездоровий зробили з його лазарет, ...
/453/, Тільки ми, Адаме, твої чада преступніі, не од-
почиваєм... /537/.

Як особливість Шевченкової архаїзації треба відміти-
ти додання префікса пре- до слова непорочна з заперечним не-:
А вона, пренепорочная Марія, сидить собі коло вікна. /559/,
І станом гнучим і красою пренепорочно-молодою старіі очі ве-
село. /510/, О святіі! Пренепорочніі! - сказав, ... /568/.

5. Назвучні іє-, ія-, іо-, іу-.

Рефлексом старослов'янського к на початку слів в укра-
їнській мові є голосний звук о¹, хоч в слові єдиний, єднати
давнє к збереглося дотепер.

Шевченко, виявляючи нахил до архаїзмів, поруч літератур-
них форм /Я не одинокий, є з ким в світі жить/, зберігає давні
форми для надання поваги своїм поетичним образам, для під-
креслення релігійних моментів, чи то для заховання традиції ви-
мови простого народу. У нього багато прикладів з початковим є
замість о в числівнику один і в формах похідних та в іменнику
олій, де після д голосний і заступлений первісним є:

О Боже мій! О мій єдиний! воно тоді було дитина, ...
/390/, Без тебе я не поживу і дня єдиного, мій сину, ... /396/.

¹ Н.Дурново, Спорные вопросы о сл.фонетике: Начальное
е в о, - сл.яз., "Slavia" 1924, т.ІІ, кн.4, ст.232-270.

І ти, моя єдина встанеш із-за моря,.../410/,... що не-
має ніже єдиного случаю,.../452/, ... з тобою єдине до-
бро було - .../511/, Марія сина привела. Єдину тую
дитину,.../561/, Боже мій єдиний!/217/,... а сина кують,
єдиного сина, єдину дитину, єдину надію!/213/, Треба
роз'єднаться!/112/, Думи мої, думи мої, ви мої єдині,...
/343/, Вчащаю і матір удову єднаю./341/, За сивого, ба-
гатого нищечком єднала./60/, Стала мати гадати та за
пана єднати,.../140/, Поєднались. Молодиця рада та весе-
ла; /278/, А може вже поєдналась з паном у палатах?/316/,
Нема з ким серце поєднать./452/, І сім'ю, сім'ю слав'ян
роз'єднила.../230/. Поміркувавши, взяв єлей,.../588/,
Єлей і миро принесли./597/, Єлей потік у черево черне-
че!/585/, І слово із уст апостола святого драгим єлеем
потекло./529/, Драгим єлеем полила і сипала в огнище ла-
дон./398/.

В старослов'янських пам'ятниках власні назви, зв'язані з плеканням релігійного культу, що починаються голосними а, о, у, є¹ - мають перед тими голосними і. На українському ґрунті ті початкові голосні замість і отримали півголосний звук ї т.з. преїотацію: Юдея, Єрусалим, Йосип, Йордан, Яків, а давнє і перед початковим і - зникло: Ісус.

Шевченко послідовно зберігає архаїчні форми:

Во Іудеї во дні они,.../551/, Фарисеї і вся мерзенна Іудея заворушилась, заревла,.../528/,... дивлячись на іудейську столицю./568/, Во Іудеї не було - промовив гость-того ніколи,.../557/, Зійшовся люд і шепотить, що щось непевне з людьми буде во Іудеї./561/, А я, мов проклятий той Іуда, одринутий і людьми і Богом,.../518/, І пропадаю мов собака, мов той Іуда!/524/, І сторч на море поглядав, мов на Іуду.../407/, Ляхи заснули, а Іуди ще лічать гроші,.../104/, Лжеш, Іудо!/86/, Лях хреститься, а за ним Іуда./86/, Не видно нікого в Іерусалимі./395/, Дрімає, сумує Іерусалим,/395/, І коли тебе забуду, Іерусалиме.../307/, Загуло у Віфлеємі на майдані: Месія! Ісус!/561/, Якая

¹ П.Житецький, Нарис літер.історії української мови в ХІІІ в., Львів, 1941, ст.68.

доля вийде нам з старим Іосифом?/554/, Іосиф взявсь отару пасти,.../563/, І процвітеш, позеленієш, мов Іорданові святії луги зелені, береги!/546/, Возрадується Ізраїль і святий Іаков./303/.

6. Давнє сполучення голосних - иа—.

Давнє сполучення голосних - иа— дало в українській мові -я- з подвоєнням попереднього приголосного ¹. Тому старе українське сияти мало б дати ссяти, що й бачимо в письменстві, однак частіше вживається сяти. У Шевченка, побіч літературного /А з неба місяць так і ссяє;/25// ссяти, виступають архаїчні форми:

Крізь верби сонечко сіє і тихо гасне.../514/, Чи то так сонечко сіє, чи так мені чого було?/355/, Родилась на світ жить, любить, сіє господньою красою,.../353/, І світ ясний, невечерній тихо засіє.../298/, Сіє сонце: в небесах ані хмариночки; /275/, Столітні очі, як зорі, сіє,.../133/,... і будеш сіє,.../75/,... тільки слава сонцем засіє: .../31/ Мітла огненна осіє. /561/, Гость стояв і ніби справді засіє. /557/, Фавор — гора... далеко, високо сіє, .../556/, Сіє батько та горить! /549/, Зірки засіє,.../72/.

Давнє яко, утворене від займенника питального яку на середній рід затратило кінцевий голосний а.

В мові Шевченка виступають давні форми:

Вип'єш — біжи, якомога; /61/, Яко Бог кара неправих, правим помагає. /143/, Яко миро доброванне з голови честної на бороду Аарону спадає росю.../306/, Та всі, якомога, хлопців кинули, побігли.../139/, Та стерегти якомога і зверху і здолу,.../235/.

¹ І.Огієнко, Мова Максима Рильського, Варшава, 1936, ст.8.

Старослов'янське ТЪМА означає одно поняття, якому в українській мові відповідає термін темнота, себто відсутність світла.

За посередництвом церкви це давнє слово, поруч паралельного нового темнота закріпилося в літературній мові, в живій народній мові і в діалектах, при чому воно означає два поняття, а саме: темноту й велику кількість предметів чи істот. Останнє значення поширене в діалектах, особливо в вислові тъма тъмenna для виявлення незвичайно великої кількості предметів чи живих істот.

Шевченко вживає старої форми з подвійним значенням, як у сьогочасній українській мові і часом додає до неї прийменники із, во:

Блукали ми і тъма і тъма.../597/, І тъми і тисячі поганих перед святими побіжать./585/, Тъма і тъма! І правди на землі нема!/591/, Твої люди во тъмі і неволі.../305/, І стала тъма, і од Уралу... кипіла в озерах вода./386/, ... і тъмоу повитий, дримає, сумує Іерусалим./395/, І тъму за собою розстилає туман сивий,.../474/.

У власній назві Дніпро Шевченко опускає кінцеве -о, відтворюючи давню форму ДНѢПРЪ:

Та в Дніпр широкий понесла, а Дніпр у море; /492/, Мене мати забавляла, на Дніпр поглядала;/260/, І Дніпр укрили байдаки, і заспівали козаки:/182/, Зелена діброва, і темний гай, і Дніпр дужий, і високі гори,.../110/, А Дніпр мов підслухав.../106/, На Дніпр поглядає:.../106/.

Власний іменник Михаїл зверігає Шевченко в давній формі, тобто залишає голосний ї замість нового півголосного й,

щоб збудити поважний релігійний настрій у читача та дотриматись вимог ритму: Не плачте, братія; за нас і душі праведних і сила Архистратига Михаїла./103/.

У слові угледять Шевченко пише є замість я. Це пояснюється утратою носовості давного ѧ без зміни на я, згідно з законом літературної мови: Як угледять, то хрестяться, і зовуть заклятим./152/.

В. Консонантизм.

Мовознавці давніше згодні були в погляді, що основну різницю між слов'янськими мовами творить система голосних звуків, а не приголосних. Таку думку заступав, між іншими, Ягіч¹. Зовсім протилежного погляду був Житецький². Він твердив, що система голосних є тісно пов'язана з системою приголосних. Розвиток в першому й другому системі - це один процес.

Затрата глухих ѧ, Ѣ вплинула на долю голосних і приголосних. Повстали нові групи приголосних, що їх важко було погодити з собою, тому в наслідок асиміляції, дисиміляції і інших процесів прийшли нові зміни, як наприклад, перехід дзвінких у глухі і навпаки. Голосний і < о, е вплинув на артикуляцію попередніх к, г, х.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.77.

² П.Житецький, Очерк звуковой історії, - 145.

1. Зміна приголосного ч на щ.

Загальний нахил до архаїзації у Шевченка проявляється теж в ужитті давних приголосних звуків не згідно з засадами літературної мови. Одні з приголосних він модифікує, інші додає або відкидає.

Питомий старослов'янській мові дієприкметник теперішнього часу ¹, або віддієслівний прикметник змінює суфіксальне - ч² - перед закінченням -ий, -а, -е на -щ- і надає дієприкметниковим формам значення прикметникового. Такі приклади стрічаються нерідко, особливо при означуванні релігійних понять, в молитвах та при поняттях, до яких поет ставиться з меншим пієтизмом, як до релігійних:

Здоначинаюших спини,.../577/, А доброзичлиушим рукам і покажи, і поможи,.../577/, Ви ще темні, святим хрестом не просвіщенні!/289/, А Бог дивиться: чи є ще взи́скаючий Бога?/303/, А ти, всеви́дящее око!/540/, Познає рай, познає волю і всетворящую любов./318/, Хто б спас мене од лукавих і діющих злая?/305/, Хоч дитина немовляча, і воно вгадає твої думи веселії.../492/, І світиш, і гориш над ним огнем невидимим, святим, животворящим,.../540/, І болящее, побите серце стрепенеться,.../372/, Отак вона научала, болящих лічила./530/, Ніхто й не загляне до грішного болящого.../353/, Нема добре творящого, нема ні одного!/303/, Мов живу́шова водою душу окропила./542/,... бо не хотіла поглянути на божий день, на ясний світ животворящий!/595/,...а пасуших, і щатра їх, убогі куші,...сестру, жону і все взяли,.../587/, Живущую силу сила ночі оживила./537/,... і ти осталась стара і немошна.../511/, Не говорить ні сам святий верховотворець ні його святиї - помішники,.../526/.

¹ A.Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.95.

2. Зміна приголосного ч на ш.

Група приголосних шиплячий ц і носовий н або зубний т в літературній мові має тільки декілька відхилень, де шиплячий ц замінюється на такий же ш: рушник, рушниця, соняшник, яшня, пошта. Шевченко в основному дотримується тої фонетичної засади: Рушниками, що придбала, спусти мене в яму!/60/, Однак в слові пошта зберігає звук ц: І знов мені не привезла нічого почта з України.../451/. Натомість послідовно заховує давню сполуку шн в слові серлечний:

Взяли її, серлешную, та й залоскотали./26/, Аж тільки мати на печі та й та, серлешна, умирає,.../342/, Гостей закованих своїх серлешним часм напували.../337/, І серлешним людом торгуете?/300/, Чого ж ви чванитеся, ви! си-ни серлешної України!/296/, Застукали серлешну волю та й цькуємо./288/, Так із його, серлешного кров, як воду, точить!/210/, Та ще на лихо, серлешне, хита головою./217/, ... заплакана серлешна дитина./55/, А дитина, серлешна дитина обідране, ледве-ледве несе ноженята.../139/.

У слові нарожденного подвоюється суфіксальне н аналогічно до старослов'янського НАРОЖДЕННОГО¹:... і дивились на ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію і нарожденного месію./562/.

3. Група приголосних -єр-.

Дієслово зріти, рефлекс старослов'янського ЗЬРѢТИ - не літературне, але знане в живій мові, особливо в зах.-українських діалектах. Шевченко користується ним дуже часто

¹ А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

для надання поваги, твореним поетичним, образам - слідом за церковними книгами:

О святії! Пренепорочнії! - сказав, як узрів діток/568/,
 Бодай не довелось нікому узріть такеє!/564/, Узріть його,
 поцілувать своє єдинеє дитя.../347/, Месію, самого Бога
 на землі вона вже зріла./567/, Незрячі прозрять, а кривії,
 мов сарна в гаю, помаинують./547/, Не зрять Бога над со-
 бою, не знають, що діють./304/, І люди темнії, незрячі,
 дива господні побачать./547/, Сліпа була еси, незря-
ша,.../595/, Кого благаєте, благії, раби незрячії, слі-
пії?/532/, Горе з вами, раби незрячії!/532/, І знову
 шкуру дерете з братів незрящих, грецьосіів;./293/, І диво,
 святее диво показать очам незрящим./233/, Ту вінченосную
 громаду покажем спереду і ззаду незрячим людям./394/,
 І каже, поти не умру, поки месію не узрю!/560/, Без тебе
 сонця не узрю, без тебе я умру! умру!./397/, І прийняла
 в живу душу світ незримий.../527/,... тії незримії скри-
 халі, незримим писані пером./495/, І зробився я знову
незримий.../217/, В кайдани туги окують, в село на зри-
ше поведуть,.../574/, Покара, убоє незримо./573/, Воззри,
пречистая, на їх,.../553/, І сказали: Не зрять Господь,
 ніже тее знає.-/305/, Такої божої краси ніхто не узріть!
 /555/, Да зрять розтленная земля, що я держитель.../573/.

В багатьох випадках поет вставляє голосний звук *и* між сполуку приголосних *-зр-*, щов висліді дає *-зир-*:

І смутно, сумно позирає на той широкий божий став,...
 /554/, Щось пророче мені вже зазирає в очі,.../511/,
Мовчки озирали мученика./236/, От пішов я город озира-
ти./219/, А один, щонаймолодший, озирнувшись, та вилами
 пана.../478/, Та знай, на сонце позирали,.../477/, Мов
 мертвець очима зеленими, позирає на світ, з домовини.
 /357/, На Дніпро позирав, тяжко плакав, ридав,.../332/,
 ... як ви гарнесенько і я із-за решотки визирали.../331/,
Позирає на прибуду й на подзвін не дбає./322/, І на
 Умань позирає, Гонту виглядає,/299/, Розриті могили в степу
назирає./291/, І небога кругом зирнула,.../537/, І лео-
 пард із льоху вискочив на сцену, ступив, зирнув.../536/.

4. Старослов'янські: КЕСАРЬ, ЦРЪКЪ і другі.

Старослов'янське КЕСАРЬ ¹ /гр. *Καῖσαρ*, лат. *Caesar*, нім. *Kaiser*/ в літературній мові виступає як: цісар. Шевченко в своїй ненависті до царів, особливо до римських цісарів, що жорстоко гнобили християн, зберігає старослов'янську форму, при чому тільки в одному випадку в поемі "Іван Гус" впроваджує форму цесар:

Чом на його, на цесаря свого святого, не кинулась?/536/,
У терми сховався святий цесар.../537/, Колізей остався без
цесаря.../537/, Непевне видумали свято патришії аристокра-
ти і мудрий цесарів сенат. Вони, бач, цесаря хвалили.../531/,
І написали воеводам по всьому царству: так і так. Що цесар
Бог. Що більш од Бога! І майстрові дали кувать із бронзи
цесаря./532/, І з собором іде сам цесар. Перед ним із брон-
зи литую статую самого цесаря несуть. І п'яний цесар, мов
скажений, зареготавсь./536/, П'яний цесар,... завдав Зеве-
су юбілей./535/, І нищечком помолилась цесареві-Богу./534/,
Пшла еси, трохи не співаєш та цесаря-Юпітера хвалиш -
вихвалюєш./533/, І з п'яними цесарями по шинках хилялась,
.../543/, У Празі глухо гомонять і цесаря, і Вячеслава,
і той собор тисячоглавий уголос лають!/236/.

Старослов'янське ЦРЪКЪ ² перед голосними відмінковими закінченнями змінює -ъ на -ѣ-, а ъ вокалізувалося на -о- і в наслідок того повстала форма церков. В літературній мові -ов перейшло на -ва- церква. У Шевченка виступають старі форми: Ото церков Богданова./271/, Тільки то й не затопили, що церков святую,.../435/, Опинились, аж церков бачать:/62/, Церков-домо- вина розвалиться.../272/, Церков-домовину нема кому полагодить!

¹ A. Leskien, *Grammatik der altbulgarischen Sprache*, Heidelberg, 1919.

² Ibidem.

/271/, За церков божію, за люди./509/.

Сьогочасний прислівник довго- /в сполученні з іншими словами/ заховує старе д на місці нового в: Долгоденствіє їм рай небесний пошли./578/, Окуй свою святую силу... долготерпе- нієм окуй,.../564/.

В слові седмиці зберігається давний приголосний звук д, що в сьогочасній мові випав перед м: Лежала недовго щось, сед- миці з три./354/.

При збігу важких для вимови приголосних стн звук т не випадає: Яко миро добровонне з голови честної.../306/, І новую славу воспоем честним собором,.../307/.

5. Випад приголосних.

Випадає приголосний н в слові милосердий:

О Боже милий! милий, милосердий!/445/, О Боже наш милосердий!/220/, О Господи милосердий, що я заподіляю.../237/, Ії Богу, братія, прощаю і милосердому молюсь,.../384/, Чи не дасть Бог милосердий хоч на старість волі?/393/.

В Шевченковій мові приголосні звуки часом випадають, переважно в назвucci, навіть тоді, коли вони легкі для вимови:

а/ в слові замираю випало в: Стою, замираю.../219/,

б/ в словах: опочий, почило випав приголосний д: ...опочий, бо ти аж надто вже втомилась,.../573/, День погас, і все почило. Сивий в хату і собі пішов опочивати./514/.

в/ випадає - цілий початковий склад /приголосний д і головний о/ в слові господар: Спустила друге біснுவате своє скаженеє звіря, та вже такого сподаря, що гради й весі пожирало./572/,

А в римській ідолівській землі се беззаконіє творилось. Либонь за Декія царя? Чи за Нерона сподаря?/527/, Кленуть Давида сподаря./395/.

г/ В слові покой зберегло свою давню форму без початкового приголосного с:

І буде святий покой ваш стерегти і в домовині./502/,
Хто стерегтиме твій покой, украдений твоїм Петрусем?/502/,
... щоб знову не довелося дяка наймать, як для покой-
ної./465/, За упокой душі її псалтир прочитає; /522/.

г/ У вислові добри-вечір Шевченко пропускає кінцевий півголосний -й, що нагадує давні короткі прикметники: "Добри-вечір в хату!"

д/ В сучасній літературній мові та в діалектах вживається давнє "спаси Боже" в складній формі спасибі, як вислів подяки. Такі приклади маємо і в Шевченка. Це архаїчне складення двох слів, що походить з старослов'янської мови. З бігом часу затерлося почуття окремішності двох складових частин слова спаси і Боже, при чому клична форма Боже отримала закінчення називного відмінка, а кінцеве г випало: "Спасибі, бабусю!"/62/, Спасибі, зіронько! Минає неясний день мій; /240/, "Спасибі вам!"/68/, Спасибі, друже мій убогий!/505/, Спасибі, друже!/505/.

е/ В слові стону Шевченко, зберігаючи архаїчний стан, пропускає корінний звук г та о: Вонми їх стону і пошли благий конець, о всеблагая!/553/.

РОЗДІЛ III

МОРФОЛОГІЯ

А. Флексія.

Усі відмінні частини мови поділяються на окремі групи, під котрі підтягаються слова, що мають однакове закінчення та інші елементи, що надають їм спільних рис. Закінчення першого відмінка або першої особи однини творять підставу до зачислення їх до певних груп і відмін та встановлення певних законів відміни.

У групуванні слів важну роль відіграють суфікси й префікси. В розвитку мови, в творенні нових слів для виявлення відтінків значення, вони беруть найбільшу участь. Суфікси й префікси надають словам нового значення або відтінку значення, збагачують лексику мови.

Окремі форми слів в процесі свого розвитку перейшли зміни. Поодинокі форми відмінків чи осіб, а також форми у різних групах слів впливали на себе взаємно. Впливали на себе теж відмінкові чи особові форми слів, що належать до різних груп, зв'язаних з собою спільною основою. Тим то встановлено певні групи слів зі спільними основами та характерними їм флексіями, що полегшує визначення для них окремих мовних законів.

В ділянці морфології в мові Шевченка немає стільки відмінних рис і явищ, як то мало місце в ділянці фонетики, однак приклади, що тут виступають, є дуже цікаві, бо зберігають давний стан мови.

1. Іменник.

Відміни іменників в українській мові определяється за родами, отже є три відміни: чоловіча, жіноча й середня ¹.

В старослов'янській мові приналежність іменників до даної відміни оцінюється після закінчення основи родового відмінка однини ².

У Шевченка одні іменники мають давню форму, тобто всі складові частини слова походять з старослов'янської чи іншої мови, а другі мають давню основу, а сьогочасні відмінкові закінчення.

а/ Чоловіча відміна.

О д н и н а . Н а з и в н и й в і д м і н о к. -- Згідно з сьогочасним морфологічним поділом ³ до твердої групи чоловічої відміни входять іменникові архаїзми з основою на твердий приголосний, що в називному відмінку однини не мають закінчення ⁴. Ці іменники мають часто вигляд сьогочасних, хоч усі їх складові частини є давні:

І ви вмерете, як і князь ваш і ваш раб убогий./304/,
...світ правди засвітить,.../272/, І яд находять в животи./503/, Не плач, не вопль, не скрежет зуба-.../583/,

1 О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.60.

2 А.Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

3 О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.43.

4 Ibid., ст.40.

І світ ясний, невечерній тихо засіяє.../298/, А твоя дитина ще й до щогли прикована - не неофіт новий,.../534/, Ти усобник!/237/, Оце - то так, що богослов! У батька краде!/468/, Не неофіт новий, а апостол великого Христо-вого слова./534/, Конгдав схаменувся, зібрав раду./235/.

Іменники, що в називному відмінку однини закінчують-ся на -о:

Іменник ладо в народній поезії змінює своє закінчен-ня у залежних відмінках. В літературній мові він не зберігся.

У Шевченка це давнє слово має однакові закінчення в на-зивному й знахідному відмінках однини. Давня форма ладо була чоловічого роду, а у Шевченка вона - чоловічого й середнього родів: Загинув ладо ... я загину./580/, На що на дужому крилі на вої любії мої, на князя, ладо мое миле, ти ханові меташ стріли?/579/, Моє ти ладо принеси,.../579/.

Власна назва Дніпро має повні відмінкові закінчення в літературній мові і в діалектах. Ця назва найбільшої ріки України, оспівана в поезії і в народній творчості сучасної й давньої доби, зберігає свої відмінкові закінчення, крім на-зивного й знахідного відмінків, де в народній поезії часом вис-тупають форми без закінчення -о: Жалкується Лиман Морю, що Дніпр робить свою волю,...¹

Так же змодифікував форму Дніпро - Шевченко. Він від-творив давню старослов'янську форму ДНѢПРЪ. Ця зміна відно-ситься тільки до називного й знахідного відмінків: Рече та

¹ Ф. Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевчен-ка, Львів-Київ, 1939, ст. 43./пор. Максимович, 1827, 11, ч. VII, 1834, 131, ч. 48/.

стогне Дніпр широкий,.../23/, Дніпр широкий - море .../35/,
А Дніпр мов підслухав.../106/, Зелені діброва, і темний гай,
і Дніпр дужий,.../110/, Прикладів - багато.

Паралельно до тої скороченої форми Шевченко вживає літературної форми, тобто з закінченням -о, однаке в меншій кількості: ...щоб лани широкополі, і Дніпро і кручі було видно,.../313/, На Дніпро позирав,.../332/, Настане суд, заговорять і Дніпро і гори!/293/.

М'яка група чоловічої відміни. — До м'якої групи чоловічої відміни належать іменники з основою на м'який приголосний, що в називному відмінку однини не мають закінчення, а їх основа закінчується на м'який приголосний або на -й:

Не плач, не вопись, не скрежет зуба -.../583/, Який се гость?/556/, І Хомяков, Русі ревнитель.../581/, І чернуренький хрець Ізиди,... скромненько длань свою простер,.../597/, Господь Бог лихих карає - душа моя знає;/305/, І буде святий покой ваш стерегти і в домовині./502/, Сіє в золотім вісоні ізраїльський архієрей!/568/, Що він зробив їм, той святий, той Назорей, той син єдиний.../526/, Романський золотий плебей ... не встане,.../568/.

Відміна іменників на -р. — Іменники чоловічого роду на -р, в літературній мові, відміняються після всіх трьох груп ¹, а саме: після твердої, м'якої і мішаної.

У мові Шевченка архаїчні іменники відмінюються після твердої групи:

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.39.

а/ Що в них -р належить до кореня: За нас, сердешних, мир палили!/504/, ... в мир нам Бога принесла.../497/, Гуляли б, поки не смеркає, поки мир божий не засне,.../497/, Та возьме скипетр і заграє,.../589/, І той собор тисячоглавий уголос лають!/236/.

б/ З наростком -ир: По мудрій раді розійшлись смутні пастирі./589/, Бере святий псалтир в руки та й іде читати.../522/.

в/ З наростком -ар: Протопресвітер, - Йосип мовив, - такеє - то пророче слово сказав мені:-/560/.

Крім іменників чоловічої відміни, що відмінюються за твердою і м'якою групами, в мові Шевченка маємо ще давні іменники, закінчені на: -а, -я, що відмінюються після твердої групи жіночої відміни: Або вийде недолюдок, сатана безрога!/484/, Чи сатана лихо коїв?/518/, У нас, у пастирей, месія родився вчора!/561/, Месію, самого Бога на землі вона вже зріла/567/.

Р о д о в и й в і д м і н о к. -- Іменники чоловічої відміни в родовому відмінку однини, згідно з правилами нормативної граматики ¹ про відмінювання слів, у Шевченка закінчуються на: -а, -у, а після м'яких приголосних та -й- на -я, -ю:

За нас і душі праведних, і сила Архистратига Михаїла. /103/, ...до світа співала:/202/, То душа б живая во тьмі ада потонула,.../305/, Врага не буде, супостата,.../585/, Ніже апостола того тепер жди./559/, А суда, суда людського у людей просити./392/, ... поможи полазить трохи коло трона..../399/, З коча пан мій вилізає.../413/, То я,

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.102.

вкусів його, возстану з одра недуги./397/, Не стане ідо-
ла святого-./595/, Одужає прах з його хітона,.../568/, Ко-
лізей остався без кесаря.../537/,... а в римській ідо-
льській землі це беззаконіє творилось. Дибонь за Декія-ца-
ря? Чи за Перона сподаря?/527/, Не минуло году, як Насту-
сеньки не стало,.../472/, Не допуска, поки злomu ізри-
ється яма./305/, Мітла з востоку... мітла огненная зійшла.
/561/, Без золота, без каменю,.../65/.

Цікавою особливістю родового відмінка є те, що імен-
ник Господь, з м'якою основою, прибирає закінчення -а, замість
сподіваного -я.

Д а в а л ь н и й в і д м і н о к. — Закінченням да-
вального відмінка є: -ові, -еві/єві/, -у/-ю/, одначе прикла-
дів у Шевченка — не багато: Кумирові знову помолилась.../533/,
Зібралось козацество Богу помолитись./72/, І нишком помолилась
кесареві-Богу./534/.

З н а х і д н и й в і д м і н о к. — Б знахідному
відмінку іменники чоловічого роду окремих закінчень не мають,
крім тих, що в родовому відмінку закінчуються на -у/-ю/ і тих,
що в називному відмінку закінчуються на -а/-я/. Їх закінчення
є паралельні до закінчень називного або родового відмінків:

Кляли схизмата, розпинали,.../103/, Замкнувши в горо-
ді ківот, у поле вийшли,.../395/, Заставить треба богосло-
ва, щоб дома байдиків не бив,.../465/, Драгим елєєм поли-
ла і сипала в огнище ладон./398/, Зареготавсь, розігнався-
та в дуб головою!/27/, І буде святий покой ваш стерегти...
/502/, Господь послав тебе нам, кроткого пророка і обли-
чителя жестоких людей неситих./546/, Непевне видумали
свято патриції — аристократи і мудрий кесарів сенат, вони,
бач, кесаря хвалили.../531/, Я месію іду народу возвістити...
-/557/, І каже: поти не умру, поки месію не узрю!-/560/,
Та возьме скіпетр і заграє, мов на сопілці./589/, І той
собор тисячоглавий уголос дають!/236/, Бере святий псалтир
в руки й іде читати.../522/.

О р у д н и й в і д м і н о к.— В орудному відмінку іменники чоловічого роду мають рівнобіжні закінчення. Тверда група закінчується на -ом, м'яка й мішана на -ем:
І воспою знову твої блага чистим серцем, псалмом чистим, новим./302/, Радуйся, земле, неповитая квітчастим злаком!/546/, Рожевим крином процвіти!/546/. Марія навіть не ховалась з своїм младенцем./562/, Та й пада крижем./93/.

М і с ц е в и й в і д м і н о к.— В місцевому відмінку іменники чоловічого роду приймають закінчення -і, -у, -ю. Найбільше прикладів з закінченням -і:

Дрімає в гаремі, в раю Візантія.../182/, В Путивлі граді вранці-рано сумує, плаче Ярославна!/580/, Во пруд-тирі і тимпані носпоєм благая,.../307/, Луна в конгладі оддалась,- .../235/, Сіє в догорім вісоні.../568/, І на крилосі дякові і псалтир читає.../382/, ... в своїм веселім вертограді Вірсавія купалася,.../395/, Та, помолвшись Гіменею в своїм веселім гінкею, в чужий веселій одвела./527/, Поховали громадою, як слід, по закону./28/, Вопариться в дому тихім,.../306/, ... а поставець по стоду гуляє./86/, Хоч два года нехай по світу поблукає.../242/.

К л и ч н а ф о р м а.— В сьогочасній мові в кличній формі іменники чоловічої відміни закінчуються на: -е, -у, -ю¹

В мові Шевченка тільки в двох прикладах закінчення кличної форми тих іменників дорівнює закінченню називного відмінка: Тихий, тихий Дунай! Моїх діток забавляй./274/, Ти, жовтенський посок, нагодуй моїх діток!/274/.

І інші іменники закінчуються на -е. Цікавою прикметою

¹ О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.68.

кличної форми є закінчення -е в таких словах, як ось: сопутни-
че, муже, сине. Іменник сопутник зрідка вживаний в живій мові,
в кличній формі в літературній мові має закінчення -у, а дру-
гі приклади, знані теж в літературній мові, в кличній формі за-
кінчуються на -у. Треба зазначити, що літературна мова прийняла
в цьому випадку закінчення -у, замість сподіваного -е: О мій со-
путниче святий!/598/, Амінь тобі, великий муже!/550/. За кого ж
ти розіп'явся, Христе, сине божий?/290/, Легкий, крилатий госпо-
дине!/579/, Вітрило-вітре, господине!/580/, Младенче праведний,
великий.../552/.

Давнє польське слово мости закінчується на -і; воно все
вживається в сполученні з словом пане: "Не жартуйте, мости -
пане!" /85/.

Множина. Називний відмінок.--
В сучасній українській мові іменники чоловічої відміни, твердої
групи, в називному відмінку множини приймають закінчення -и,
а м'якої і мішаної груп, - закінчення -і/-ї/ ¹.

У Шевченка архаїчні іменники приймають закінчення -и,
-і/-ї/, а крім того збереглися дуальні форми та в слові пан -
давнє закінчення -е:

У туркені у кишені таляри, дукати./182/, Біжать і отро-
ки й старі бояра.../399/,... із-під кручі ішли можери п'ю-
чи,.../422/, Мойники Ігореві стязі./581/,... допирували
хоробрі русичі тойпир,.../581/.

1 О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950,
ст.68.

Слово стязі не давне, воно має давнє закінчення -і, перед яким приголосний г замінив приголосний з. Назва русиці давня, в сучасній мові не вживана.

Іменник пан має давнє закінчення -а¹, знане теж в літературній і живій мові: Панове! Чи нам його тепер лічить?/588/, Панове чесная громадо!/588/, Спасибі вам, панове-молодці,.../443/.

Іменник пар в називному й знахідному відмінках множини має закінчення -іє: Та й списую Сковороду або "Три паріє со дари"./371/.

Іменник брат має у Шевченка в множині збірну форму з закінченням -ія, -ця:

"Молітесь, братія, молітесь"!/102/, Не плачте, братія: за нас і душі праведних,.../102/, Молітесь, братія!/103/, А братія мовчить собі,.../210/, От і братія сипнула у сенат писати.../221/, Згадайте, братія моя.../331/, Ніколи, братія, ніколи з Дніпра укуші не п'ємо!/331/, Йй-Богу, братія, прощаю і милосердому молюсь,.../334/, А хто, братця співа про Богдана?/269/, Не мені вас, братця, на ляха водити./443/.

В літературній мові зрідка вживаються давні дуальні форми, як: вуса, хліба, рукава ². Шевченко відтворює давні дуальні форми:

Біжать і отроки й старі бояра.../399/, Ходив три года я з ножами,.../391/, Хоч два года нехай по світу поблукає.../242/, Три года сумно протекли./495/,... рученята сховавши в рукава./484/, палають села, города.../386/, Чи мало люду оголили оці сатрапи - ундіра.../539/.

Є теж правильні закінчення множини: От, що зробили

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.114.

² Ibid., ст.113

з мене годи.../452/.

Родовий відмінок.— В сьогочасній мові іменники чоловічого роду в родовому відмінку множини приймають закінчення: -ів /-їв/. Тільки іменники: кінь, гість, гріш закінчуються на -ей¹.

У Шевченка іменники в тому відмінку закінчуються на -ів /-їв/, а на -ей — такі іменники: пар, суддя, губитель, пастир, звір:

Погоничі, рабів раби, подимали.../538/. А сіракузьких назорейв ще не було у Колізеї./536/. Окують царей неситих в залізній пута,.../308/. Встань же, Боже, суди землю і судей лукавих!/304/. І осудять губителей судом своїм правим,.../308/. У нас, у пастирей, міся ротився вчора!/561/. Мов на звірей тих лютих, диких, кайдани повелів кувать,.../420/.

Іменник козлик не має закінчення: Поміркувавши, взяв елеї, та взяв до козлик і свиней.../588/.

Давальний, орудний, місцевий відмінок.— Іменники чоловічої відміни всіх трьох груп в давальному, орудному й місцевому відмінках закінчуються у Шевченка на: -ам, -ами, -ах:

Їшли в Суботов про Богдана мирян співати./267/. Горе нам було б, іскупленим рабам!/564/. І притчею стане розпинателям народним, грядущим тиранам./525/. На отишеніє язикам і в науку людям,/308/,... тельця отрокам принесли,.../589/, на галері везуть твого сина з неофітами в кайданах./534/. Між царями-судіями на раді великій.../304/. Рабами б бідніі раби і досі мерли би./558/. І з п'яними кесарями по шинках хилилась,.../543/. Восплач, пророче, сине божий! о князях,

¹ О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст. 69.

і о вельможах,.../572/, Розкошуй в своїх паремах!/536/,
На всіх язиках все мовчить,.../289/.

Один раз в орудному відмінку Шевченко вжив старослов'янського закінчення -и¹, замість нового -ами, цитуючи старослов'янський текст: Та й списую Сковороду або "Три царіє со дари"./371/.

Знахідний відмінок окремих закінчень не має. Їх заступають закінчення називного й родового відмінків:

А я вже заповіді знаю.../470/, Возвеличу малих отих рабів німих!/545/, Та все б гекзаметри шледи,.../598/, ... неначе чума ... засіла на стогнах./395/, ... спадає росю і на шитіі омети ризи дорогої;/306/, ... побудували храми.../583/, ... внуши їм уст моїх глаголи./304/, Тим неситим очам,... і хвалебні псалми-.../577/.

б/ жіноча відміна.

Іменники жіночої відміни поділяються на чотири групи: тверду, м'яку, мішану й приголосну².

О д н и н а . Називний відмінок. — В називному відмінку іменники жіночої відміни твердої і м'якої груп мають закінчення -а,/-я/, а приголосна група закінчення не має.

Іменник матер закінчується чистою основою, а іменник скороб з кінцевим губним приголосним жіночого роду може від-

¹ А. Leskien, Grammatik der Altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст. 73.

мінатися після твердої групи, однак прикладів на непрямі відмінки немає:

Глава /заголовок/. /546/. В садочку гуляє - як та краля! /423/, А що за дівчина була, так так що краля! /490/, І не стогне! Завзята бестія! /93/, О скорбь моя, моя печаль! /591/, О скорбь, о скорбь моя! О скорбь велика! /597/, Церков-домовина розвалиться... /272/, Ото церков Богданова. /271/.

Іменник матер¹ /основа/ є заступлений формою знахідного відмінка /старослов'ян. МАТЕРЬ/: Не плакала б матер божа... /361/, Заплакала матер божа... /362/, О матер божа, розкуй мою ти душу! /501/, Матер божа у Ржавиці висіла заридала. /264/, Ти - матер Бога на землі! - /527/.

Родовий відмінок. -- Невелике число прикладів не дозволяє на ілюстрацію закінчень давніх іменників в мові Шевченка в родовому відмінку. З наявних прикладів видно, що іменники в тому відмінку приймають закінчення -и, -і /-ї/. Іменник кров закінчується на -і, замість сьогочасного -и²:

... і вас, споборники святої волі, із тьми, із смрада, із неволі ... на світ вас виведу ... /540/, Все потоптали, все взяли, мов у Московії татари, ... /234/, Червоне море крові! Крові з дімею ваших... /238/, Іх лютії очі... уже крові... - Пали! Пали! - Крові! Крові хочуть! Крові вашої! /238/, Такеє слово їм додай без притчі; /574/.

Давальний і місцевий відмінки. -- В давальному й місцевому відмінках іменники жіночої від-

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.59.

² О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.76.

міни всіх груп мають закінчення -і. На давальний відмінок є тільки один архаїчний приклад:

Упоравшись, біжи в Вільшану, їмості треба./62/, А той, бугай собі здоровий, у храміні своїй кедровій лежить,..../397/, ... душа б живая во тїмі ада потонула,..../305/, Твої люди во тїмі і неволі закували.../305/, І сина бо-жія во плоті на тій Голгої розп'яла.../528/, А він собі, узявшись в боки, по кровлі кедрових палат ... помагає.../595/, І в кімнаті на кроватьі спочити ляглю.../476/.

Закінчення -е в іменнику Пчеле є рефлексом давнього ѣ: Тоді б разом дві руїни в Пчеле описали.../265/.

Знахідний відмінок.— В знахідному відмінку одними іменниками жіночої відміни, твердої, м'якої і мішаної груп закінчуються на -у /-ю/, а іменники приголосної групи закінчень не мають, тільки форму називного відмінка:

Покинув нас, яко в поитчу нерозумним людям./302/, І силе поїл на плаву./396/, Сестру, жону і все взяли,..../587/, А я, сумуючи, списав, та рифму нищечком додав,..../515/, Амон бере її, веде у темну храмину,..../397/, При-вітай же в своїй славі і мою убогу лепту-/232/, Раби вечерю принесли і кінву доброго сікєру.../595/, Тризну править по Сіпціонах./536/, І азбуку по кунштєках заго-дилась вчити./348/, Хто ж заплатить за булду вдвоє,..../234/. Не нам на прю з тобою стати!./287/, А жінку, крадо молодую, аж тричі, бідную, цілує./413/, І тихо, тихо упустила усо-бищ лютую змію./230/, Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер. Бувало, в неділю, закривши Мінею,..../133/, ... надів клубук, взяв патерицю,..../367/, Тма, мна знаю, а оксію не втну та-ки й посі./80/, Щоб ви сьогодні, сей же час, ви на ревізію у город Віфлеєм ішли./560/, ... і оргію благословив./529/, Чорт, панове, дітання співає./36/, Скромненько плань свою простер,..../597/, ... і плоть старєчу усмирй,..../367/.

Орудний відмінок.— В орудному відмінку іменники твердої групи закінчуються на -ю, м'якої і мішаної — на -єю /-єю/. Іменник мішаної групи душа має закінчення -ю

замість -ю, а іменник зоря -юр замість -ю:

Покрив еси знову срамотою свої люди,.../302/, Перед іконою пречистої горить лампада уночі./500/, Упаде колись на землю, і притчею стане.../525/, І добра нікому не збити ні на щеляг, і притчею стати .../472/, Полечу, каже, зигзицею, тією чайкою вдовицею, та понад Доном полечу./579/, Та у неділю й повінчали, і генеральшею назвали,.../498/, За генеральшею чимала орда панів і паничів;/498/, А надто той, що дивиться на людей душою.../36/, ...поки вечірньою зорьою не зійде місяць над горою,.../497/.

К л и ч н а ф о р м а.-- Два приклади архаїчних іменників жіночої відміни в кличній формі не ілюструють докладно закінчень тої форми. Іменник дщере /старослов. ДЩЕРИ/ має нове закінчення -е, додане до давньої основи ДЩЕР-: Моя краве мальована./543/, Вавілона дщере окайна!/501/.

М н о ж и н а . Н а з и в н и й в і д м і н о к.-- Іменники жіночої відміни, твердої групи в називному відмінку закінчуються на -и, а іменники інших груп - на -і /-ї/:

І тьми і тисячі поганих перед святими побіжать./535/, Розкрилися перси-гори хвилі серед моря;/208/, Іменник перси /старослов. ПРЪСИ/ уживається тільки в множині. Інші приклади: Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії.../312/, Де ж те лихо? Печалі тії, вороги? /514/.

Р о д о в и й в і д м і н о к.-- Іменники твердої групи не мають закінчення, а м'якої і мішаної груп - закінчуються на -ей. при збігу двох приголосних у визвучі основи вставлене між ними рухоме -е: Возлюбленику муз і грацій, ждучи тебе, я тихо плачу.../525/, І разом сто конфедерацій./82/, Та не чули вже тих річей ні батько,ні мати.../46/, Царевен наче красртою дівчат старому навели- .../398/.

Недостатня кількість прикладів не дозволяє докладніше зобразити форми родового відмінка.

Д а в а л ь н и й, о р у д н и й і м і с ц е в и й
в і д м і н к и.— Іменники жіночої відміни усіх груп в тих відмінках мають закінчення: -ам /-ям/, -ами /-ями/, -ах /-ях/. Для давального відмінка є тільки один приклад:

Я докажу отим зміям!./236/, І тихими, тихими речами проговорили:--.../240/, Прилітайте ж, мої любі, тихими речами привітаю вас,.../343/, Та й стали хвалитись обновами./484/, Лягло костями людей мутрованих чимало./288/, Розбойники, кати в тіях все потопили,.../234/, Хотілося б зогнать оскому на коронованих главах,..../394/, О ти, пречистая в женах!./555/, Благословенная в женах, святая праведная мати.../526/, Розійшлися по трапезах і трапезували./238/, Душа поетова святая, жива в святих своїх речах,..../505/.

З н а х і д н и й в і д м і н о к.— Закінчення знахідного відмінка такі вамі, як називного:

Всюю будеш спати, од сльоз наших одвертатись, скорби забувати?./303/, Книжечки складає у торбину.../469/, Язви язик мій за хули, та язви мира ізціли./234/,... нехай знову рига змії,..../214/, Отиде в волості своя.

в/ Середня відміна.

В сьогочасній мові іменники середнього роду поділяються на чотири групи: тверду, м'яку, мішану й приголосну ¹.

В мові Шевченка архаїчні іменники середнього роду не даються підтягнути під усі групи за браком прикладів. Наявні приклади мають закінчення -о, -е, -іє, -я.

1 О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.73.

О д н и н а . Н а з и в н и й , з н а х і д н и й
в і д м і н к и й к л и ч н а ф о р м а.— Усі іменники
середнього роду в називному, знахідному відмінках і в кличній
формі мають однакові закінчення. Вони такі: -а, -а, -іа, -я:

Пророцтво Іеремія, Ісаія збулось/561/, Чи ще митар-
ство? чи вже буде?/216/, Над водою посажене дерево зеленіє,...
Де поділось козацтво,.../69/, Яко миро добровонне з голо-
ви честної.../306/, Мені Господь пристанище, заступником
буде./306/, Не йде прокляте бісена!/323/, "Благочествіє
указом новеньким повите"./312/, А в римській ідолівській
землі се беззаконіє творилось./527/, Версавія купалася,
мов у раї Ева, подружіє Гурієво, рабиня царєва./395/,
Моє дружнєє посланіє.../292/, Все упованіє моє на тебе,
мій пресвітлий раю,.../553/, Що їх безчестіє і зрада і кри-
вотушіє ... що не спасе їх добрий цар,.../574/.

Р о д о в и й в і д м і н о к.— Закінчення родово-
го відмінка: -а /-я/:

Фавор-гора неначе з злата-серебра,.../556/, Нема при-
станища, господи!/401/, З позорища увечері у терни сховав-
ся.../537/, Нянки, дядьки отечества чужого!/595/, Я рі-
зав все, що паном звалось, без милосердія.../391/, А то
не діждешся Його, того писанія святого,.../486/, Уже потро-
ху і минають дні беззаконія і зла./572/.

Знайдено два приклади в давальному відмінку з закінчен-
ням на -у: Що славою стала Тарасові, козацеству,.../72/, Пре-
столові-отечеству та німрі плата./228/.

О р у д н и й в і д м і н о к.— Закінчення іменників
твердої і м'якої груп: -ом, ієм, в одному випадку на -ем:

Сріблом-зотом ссяють,/47/, Сиделце сама самим шовком
вишивала, златом окула,.../476/, Горять чертоги пурпуром
і златом,.../529/, Та матер божію гнівни своїм смиренієм
лукавим./596/, Окуй свою святую силу долготерпенієм окуй,
.../564/, Вагрянцями закрито і розп'ятієм добито?/584/.

Восхвалимо тебе, Боже, хваленієм всяким; /303/, Подай ду-
ші убогій силу,... щоб слово пламенем взялось.../527/.

М і с ц е в и й в і д м і н о к.— У Шевченка іменники
середнього роду усіх груп в місцевому відмінку однини закінчують-
ся на: **-і /-ї/**, а один іменник має закінчення **-у**:

Во ім'я Господа Христа, за нас розп'ятого на древі,...
/233/, За богами - панства - панства в серебрі та златі!
/217/, Во чреві згинуть,.../573/, Дружина, отроки, народ
кругом його во златі сяють./398/,... і семикрати перелите
огнем в чорнилі,.../545/, І кидають на розп'ятті сліпого ка-
ліку./310/, Кинула малого на розп'ятті,.../385/, та щось
нашком розмовляли - о отечестві здається,.../218/, Та по
всьому небу орду розпусти!/214/, Закінчення **-у** в слові не-
бу взяте з давального відмінка.

**М н о ж и н а . Н а з и в н и й і з н а х і д -
н и й в і д м і н к и.**— Іменники середньої відміни всіх
груп в називному й знахідному відмінках множини мають однакові
закінчення **-а** :

І воспою знову твої блага чистим серцем,.../302/, Ході -
мо в сидиша, там люди,.../400/, і на торжиша і в чертоги
живого істинного Бога ти слово правли понесла./538/, Усо-
бища розсіваєш,.../237/, Тільки ми, Адаме, твої чала пре-
ступніі не одпочиваєм./537/, І де ті в Господа взялися
усякі штучніі їства?/424/.

**Р о д о в и й , д а в а л ь н и й і о р у д -
н и й в і д м і н к и.**— Іменники середнього роду родовому,
давальному й орудному відмінках множини закінчуються на чисту
основу, **-ам**, **-ами**: Тихо - тихо упустила усобищ лютую змію./230/,
Прорци своїм лукавим чалам,.../574/, Знаменами, бунчугами геть-
мана укрили./443/. В іменнику ушима збереглася давня двоїна:
Боже, нашими ушима чули твою славу,.../302/.

М і с ц е в и й в і д м і н о к.— Закінченням місцевого відмінка множини є у Шевченка: -ах, /-ях/:

Преподобніі вв славі і на тихих дожах радуються... /307/, ііі... і полягли на дожах гості./529/, Навішано трупу-тільки старших, а так шляхта - купою на купі. На улицах, на розпутьтях.../111/, І день і ніч плачу на розпутьтях велелюдних,.../292/.

Іменники небо, слово, чудо¹, що в старослов'янській мові належать до відміни з основами на -EC, заховали свою давню форму, то є в однині й множині приймають суфікс -ec:

А може й сам на небесі смієшся, батечку, над нами... /507/, слова твої, о Господи, такі./545/, І слова його святії на серце падали Марії,.../557/, І чудесам твоїм увірують на світі.../545/, Літа орел, літа сизий поїд небесами,.../275/, Сіяло сонце: в небесах ані хмариночки./275/.

Іменники автодафе /237/ і рааві /557/ не змінюють своїх закінчень.

2. Прикметник.

а/ Повні й короткі прикметники.--
За своєю будовою прикметники поділяються на повні й короткі².

Повні прикметники мають закінчення -ий, -їй, короткі - без закінчення.

Причина такого поділу лежить у відмінній будові прикметникових форм в давнині, тобто в часі перетворювання давніх на нові форми. Давні прикметники мали свою власну відміну, а,

¹ М.Н.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.155.

² О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.90.

крім того немала їх кількість відмінялася за зразком іменників¹. Такі іменні прикметники сполучувалися з заіменником и, як при чому наголос падав на прикметник і затратилося почуття окремішності заіменника. З часом повстали сьогочасні наші форми повних прикметників: добрий, високий, молодий і тп.

Поряд з повними формами в сучасній українській мові збереглися давні короткі форми переважно в поезії і живій мові тільки в називному відмінку однини чоловічого роду.

В мові Шевченка велика більшість архаїчних прикметників має повні закінчення, навіть в непрямих відмінках у всіх трьох родах, що з погляду нової граматики вважається архаїзмами, а прикладів на короткі прикметники не багато. Повні прикметники:

В пареградську башту сажали, .../251/, Уповають на корінь свій, уже гнилий, уже червивий, .../572/, ... та страх боялася гріха предоболілого, .../597/, Учи неложними устами сказати правду, .../542/, Яко миро добровонне з голови честної, .../306/, Кругом тебе простяглася трупом бездиханним помарнілая пустиня, .../492/, Блаженний муж на лукаву не вступає раду, .../301/, Так благочинний почина; .../102/, Давид, святий пророк і цар, не дуже був благочестивий, .../396/, Благоуханний селяний крине! .../555/, ... "навсегда" оставсь преблагосклонним, .../540/, Преблагий був муж на світі, .../521/, Помпідій Нума, римський цар, тихенький, кроткий государ, .../578/, І тихо, весело прийшли, душею-серцем неповинні, .../533/, Зовуть її і молодю і непорочною, святою, .../512/.

Короткі прикметники: І мужа свята ... Горе вам! На стогнах каменем побили .../520/, І співали удвох собі про Малого Саву, про Богдана недомудра, .../255/, Забвен буду, покинутий, рабом на чужині, .../307/, Люта зла не дієш без ви-ни нікому, .../234/, Поборгуй, будь ласкав - завтра од ам, .../99/, Пливе човен, води повен, .../100/, Пекельних мук без-крайї ряд ... і повен Рим байстрят! .../234/, Блажені блажен!

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.62.

Тебе злая в радості застане.../307/, Я стар був, немо-
шен./509/, Чи жив-здоров?/61/, Жив Бог! Жива душа моя!
/236/, Коли не жив чорнобривий.../61/, Я стар чоловік,...
/443/, Приготован веселий пир;.../529/.

У живій мові вживаються досі такі з повищих прикла-
дів: свят, ласкав, повен, здоров.

В двох зворотах: вічно-славою і добри-вечір повні при-
кметники не мають частини повного закінчення -ий, -ю: Не дай
знушатися лукавим і над своєю вічно-славою.../234/, "Добри-
вечір в хату!"/85/.

б/ Н е с т я г н е н і ф о р м и п р и к м е т -
н и к і в.-- В сьогочасній літературній мові нестягнені повні
форми прикметників вийшли з ужиття, крім ізольованих випадків
у поезії¹. Зрідка можна їх почути ще в живій мові неосвіче-
них верств.

Ці давні форми зберіг Шевченко у своїй поетичній мові.
Повні нестягнені прикметники є найбільше поширені в нього
з усіх архаїчних рис; ними пересичена вся його поетична твор-
чість. Такої кількості тих давних прикметникових форм в новій
добі українського письменства не вживав ніхто інший.

Нестягнені прикметники виступають в називному і знахід-
ному відмінках обидвох чисел на жіночий і середній роди, одна-
че найчастіше в називному відмінку. Називний відмінок однини

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови,
Львів, 1941, ст.62.

й множини:

Тепер предлютая година на нашій славній Україні./443/,
А в городі младіі вдови... плачуть,.../395/, За що слава
козаськая на сім світі стала!/66/, Все вельможній бай-
стрята! Вже ж і Січ їх біснувата німотою поросла./264/,
А вольніі, широкіі скрізь шляхи святіі простеляться:/547/,
А вона, пренепорошна Марія, сидить собі коло вікна./559/,
Вона була ще молодою і прехорошая собою./354/, Воно спо-
вितее кричало.../543/, Преподобніі во славі і на тихих ло-
жах.../307/, Благословенная в женах, святая праведная ма-
ти.../526/, Вже помирали тії люди, мої свідки, праведніі
люди!/521/, Чуловная не помогла, на помогла святая сила.
/502/, Летить стріла каленая,.../580/.

Знахідний відмінок однини й множини:

За каріі оченята, за чорніі брови.../35/, І прийняла
в живую душу світ незримий.../527/, Божа благодать на
вешую Єлисавету учора рано полила.../556/, За правду пре-
святую стать.../539/, Парів, кривавих шинкарів, у пута
кутіі окуй,.../576/, І згадав літа свої давніі, благіі...
/360/, Ту вінценосную громаду покажем спереду і ззаду...
/394/, А ти, о Господи єдиний, скуеш дукавіі уста,.../545/,
... і дивились на ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую
Марію.../562/, В цареградську башту сажали,.../251/, Пре-
велебную громаду до купи скликали.../442/,... дивився мов-
чки на твою, гріховную твою утробу.../573/.

Нестягнені прикметники жіночого роду часто стоять при
іменниках в кличній формі, де вони можуть мати іменникове зна-
чення:

... і пошли благий кінець, о всеблагая!/553/, Ти при-
вітала ... о непотребная! Кесаря - ката.../363/, Правед-
ная душе!/32/, О зоре ясная моя!/540/, Радуйся, ниво непо-
литая!/546/, А ти, пречистая, святая,.../542/, Ти, сестро
Феба молодая!/542/.

в/ Прикметники твердої і м'я-
к о ї г р у п. — Прикметники твердої групи в називному відмін-
ку однини закінчуються на: -ий, -а, -е, а їх основи у визвуці
~~мають~~

мають твердий приголосний ¹. Прикметники м'якої групи, з м'яким приголосним у визвучі основи, закінчуються на: -їй, -я, -є.

У Шевченковій мові твердих архаїчних прикметників дуже багато, а м'які виступають тільки в ізольованих випадках.

Тверді прикметники:

А ти, о Господи єдиний, скуеш дунавії уста, язик той велеречивий,.../545/, І день і ніч плачу на розпутьях ведлеюдних,.../292/, А сам сотник у кожусі, одутлий, поганий коло клуні похожає./473/, І примиренному присняться і люди добрі,.../318/, Благоуханний сільний крине!./555/, Що ж то буде з превосходительною?./502/, Росли сини і веселили старії скоронії літа.../364/, Іх із косяла повели в возобновленні покої./391/, ... і полились ще в перший раз младенчі слізи.../565/.

Прикметники м'якої групи:

Мое дружнє посланіє.../292/,... часто котяться голови буї за тебе диво!./363/, Поки з вечерньою зорьєю не зійде місяць.../497/, Скажи, що правда оживе, татхне, накличе, нажене не ветхєє, не древле слово.../574/, Та матер божію гнівили.../596/, За церков божію, за люди./509/, І сина божія во плоті на тій Голгофі розп'яла.../528/, Вавілоня дщере окаянна!./307/,... носив єси на байдаках ... дружину твою Святославлю!./579/.

Складені прикметники.

Прикметники, що складаються з двох коренів, називаються складеними.

Між архаїзмами в Шевченковій мові часто виступають такі складені прикметникові форми. В них одна або обидві складові частини мають давній характер. Ці складені форми поет писав разом:

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови. Львів, 1941, ст.61.

Давид, святий пророк і цар, не дуже був благосестивий. /396/, "Молітеся, братія, молітеся!" - Так благочинний на-
чина!... /102/, Іх із костьола повели в возобновленні
покої. /391/, Благословенная в женах,... /526/, Благоухан-
ний сельний крине! /555/, Мелоточивими устами плуються...
/545/... "навсегда" остався преблагосклонним. /540/, Яко
миро добровонне з голови честної... /306/, Та страх бо-
ялая гріха прелюбодійного. /596/, І мир первозданний од-
почив на доні ночі. /537/, Усі ті могили - усі отакі. На-
сичені нашим благородним трупом,... /508/.

Три прикметники мають суфікс -овн -: ... опочий, бо ти
аж надто вже втомилась, гріхи синовні несучи. /573/, Чудовная не
помогла,... /502/, ... дивився мовчки на твою, тріховну твою
утробу... /573/.

Для створення прикметникозих форм найвищого ступеня Шев-
ченко часто вживає префіксів: пре-:

Молодою preneпороочною, святою в малій хатині буде жить...
Перед іконою prechистої горить лампада уночі. /500/, Тепер
prelyutaya година на нашої славній Україні. /443/, А вона,
preneпороочная Марія, сидить собі коло вікна. /559/, Вона бу-
ла ще молодою, і prekhoroshaya собою. /354/, Од гіршого ж те-
бе спасла твоя prepravednaya мати. /552/, Prepodobnii во сла-
ві і на тихих ложах радуються,... /534/, І, presvyataya, не-
повинна, за нас, лукавих, розп'ялась! /561/.

г/ В і д м і н ю в а н н я п р и к м е т н и к і в. --
Прикметники, як іменники, відмінюються за відмінками й числа-
ми, крім того в однині мають родові закінчення ¹.

Прикметники мови Шевченка в основному не відбігають від
відмінкових форм прикметників сьогочасної мови. Хоч їх основи -
архаїчного характеру, то закінчення згідні з засадами нової
граматики.

¹ О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург,
1950, ст. 97.

На увагу заслуговують короткі прикметники, що зберегли свою давню іменну форму. В називному відмінку однини вони не мають відмінкових закінчень: жив-здоров, повен, ласкав, блажен, стар, немощен. Один приклад в називному відмінку множини закінчується на -ї: голови буї. В непрямих відмінках відмінках відмінюються короткі прикметники після іменникової відміни: І співали удвох собі про Чалого Саву, про Богдана недомудра,.../255/, Люта зла не дієш без вини нікому./234/, І мужа свята... Горе вам! На стогнах каменем побили.../420/, Жив Бог! Лива душа моя!/236/.

Прикметники: благий і злий в називному й знахідному відмінках множини мають форму давніх прикметників середнього роду в тих же відмінках. Вони зберегли давні нестягнені повні закінчення. Значення тих прикметників - іменникове:

Во псалтирі і тимпані воспоєм благая,.../307/, Не творить благая./303/, Хто б спас мене од лукавих і діющих злая? /305/, І воздає злодіям за злая!/547/, Тебе, злая, в радості застане.../307/, І їм правдою своєю вертає їх злая./304/.

3. Заіменник.

а/ Особовий заіменник жіночого роду.-- Особовий заіменник жіночого роду в знахідному відмінку однини в Шевченковій мові має форму -ю замість літературної її. Така форма зрідка стрічається в говорах західної України. В тому випадку давнє /ї/ зазнало тільки фонетичної зміни на ю. Згідно з мовним законом: Знаю тільки, що цар

грівся і ... і не позна ю/390/,... і росли ю, тую Рогніду молодую, і прожене ю,.../399/.

б/ Давні форми в групі присвійних заіменників.— В групі присвійних заіменників знаходимо дві давні форми, цікаві своєю будовою, то є форму знахідного відмінка множини з закінченням на -я, і форму орудного відмінка множини з закінченням -ей, замість літературного -ю. Закінчення знахідного відмінка множини -я походить з давнього закінчення в називному й знахідному відмінках множини середнього роду — : Отиде в волості своя.../399/.

В формі вашей /орудн.од./ закінчення -ей заступає давнє —. Таку форму створив поет згідно з вимогою ритму: І вашей кровію, собаки, собак напоять.../574/.

в/ Нестягнені форми вказівних і порівняльних заіменників.— Вказівні заіменники характеризуються повним нестягненим закінченням в жіночому й середньому родах та в множині. Таких заіменникових форм у Шевченка чимало:

Сама колись діувала, теє лихо знаю; /61/, Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила:/26/... заплачу, як тая дитина.../32/, ... щоб Богові вранці теє розказать./104/, Як туд волю на роздолі, туманом сивим сповила./542/, Поки тії недолюдки поростуть гетьмани!/201/, "Пошли тобі, матір-божа тії благодати",/202/, А де ж тая мальована, шитая хустина?/226/, Може, вернеться надія з тією водою/226/.

В родовому й орудному відмінках однини жіночого роду давнє нестягнене закінчення -аї, -єю тратить попередній голо-

сний -є-:

Тії ж слави козацької повік не забудем!/73/, Собак отруїла тію клятою водою!/258/, Тії ночі кривавої.../72/, Не минайте ані титли, ані тії коми- .../295/, І наллють живої козацької тії крови,.../202/, Во давне не чули хрещеної тії мови.../183/, Заспівали козаки пісню тії ночі,- .../72/.

Заіменник інший в двох випадках має давню форму:

А я так думаю інеє,.../378/, Тоді б і в Парижі і іному краї наш брат хуторянин себе показав./349/.

Порівняльні заіменники мають повні нестягнені форми:

Такая доленька моя!/526/, Доле моя, доле! Чом ти не такая,.../224/, Такая їх доля!/65/, Ї сама не зна /бо причинна/, що такеє робить./23/.

4. Дієслово.

З усіх частин мови найбільше архаїчних рис у Шевченка мають іменники, прикметники й дієслова. Дієслова багатші на давні фонетичні відхилення, чим на морфологічні, однак і в обсягу морфології проявляють вони чимало цікавих та особливих Шевченкові відмін.

а/ Д і є і м е н н и к. — Основним закінченням дієіменника в українській мові є -ти, другорядним -ть. Те саме бачимо й у Шевченковій мові, з тим, що в давніх словах переважають форми з скороченим закінченням -ть: Та й заходилися б обоє царів, абощо воспівать./394/, Я месію іду народу возвістити.-/557/, Але є теж форми з основним закінченням: І привів мене, старого, на сі святі гори одинокий вік дожити, тебе восхвалити.../359/.

б/ Т е п е р і ш н і й ч а с.— В третій особі однини дієслово дамле замість літературного закінчення - ить, має закінчення -а, що є рефлексом давного - ТЬ: Дамле руки, сестра ридає і, рвучись, кричить до брата: -/397/.

Наворотні й протяжні дієслова можуть відповідати собі взаємно, а часом можуть різнитися суфіксами й префіксами та корінними голосними: тягти - тягати, чути - чувати, везти - возити, лізти - лазити.

В давній мові було більше дієслів, що мали наворотну форму. Зі становища сьогочасної мови багато з них уважається архаїзмами. Такі форми дієслів характеризують старослов'янську мову.

Маючи нахил до архаїзації, Шевченко вживає дієслів в наворотній формі: "Пане полковнику, ламай!" /85/, Під землею камінь ламають,... /251/, Козацьке панство похожає в киреях чорних,... /95/.

В корені наворотного дієслова кінчати виступає суфікс - а - ¹: Отак по нашому звичаю, не думавши, кончають! /414/.

Дієслово занехаяла має в ролі суфікса йотований голосний -а-: А ти аж плакала, молилась - та й занехаяла. /502/.

В закінченні основи дієслова благословляти - вставлене -я- з епентетичним д: І Господа б благословляда за долю добрую твою. /349/.

В формі вієши збереглося давнє закінчення -и ² другої

¹ І.Огієнко, Українська літературна мова XVI-го ст., Варшава, 1930, ст.387.

² Соболевський, Лекції по истории русского языка, 112.

особи однини: Нащо ти вієши, несеш... хановські стріли?/580/.

в/ М и н у л и й ч а с.— В минулому часі в мові Шевченка дієслова не мають особливих відхилень від форм літературної мови. Додані до давних основ закінчення не виявляють ознак давної мови:

І силу твою восхвалили твої люди.../302/, Мужі восприяли святії,.../569/,... перехрестившись, возгласив:.../585/, А ти возстав од гроба,.../528/,... і, скиглячи возопили: Алілуя!/582/,... а ти... мов золото в вому горнілі, в людській душі возобновилась,.../570/, Я схаменувася, осінивсь святим хрестом.../594/, А з тихої твоєї хати нам возвістилась./558/.

г/ М а й б у т н і й ч а с.— Характерною ознакою архаїчних дієслів в формі майбутнього часу є те, що вони вживані в доконаному виді. Інших особливих рис, як в минулому часі, не мають:

Восхвалимо тебе, Боже, хваленієм всяким; /303/,... воспою... псалмом і тихим і веселим святу доленьку твою. /553/, То я, вкусив його, возстану з одра недуги./397/, Возрадується Ізраїль.../303/,... із домовини воззову./546/, І воздасть їм за діла їх.../306/, І каже: поті не умру, поки месію не узрю! /397/, Возвеличу малих отих рабів німих. /545/, Святий закон возобновлять.../560/.

В слові пребудет зберіг Шевченко частину давнього закінчення третьої особи однини -т¹, чого нова мова, за винятком діалектів, не знає: І пребудет твоя воля, і труд твій не всує./305/.

¹ П.Житецький, Нарис літературної історії української мови, Львів, 1941, ст.85.

В першій особі множини майбутнього часу дієслова доконаного виду закінчуються в сьогочасній мові на **-мо**¹.

В Шевченковій мові ця форма має давнє закінчення **-м**, без голосного **-о**. Прикладів дуже багато:

Повік не забуєм!/69/, "Я щось скажу..." Почуєм, почуєм, .../88/, Ми навчим, почому хліб і сіль почім!/289/, А що, як присядем отутечки під берестом та трохи спочинем!/268/, Ще будем співати./269/, Ану, заспіваєм!/269/, То поспілаєм в пригороді,.../269/, Сам собі говорить:— Я... ми поведем!/395/, ... возоонови́м наш тихий рай./364/, Пропадем обоє.../413/, І нову славу воспоєм честним собором,.../534/, Возоонови́м наш тихий рай./364/, Що будем робити?/71/.

Таке саме закінчення мають недоконані дієслова в першій особі множини теперішнього часу:

Поки маєм силу,.../79/, Ми це знаєм,.../88/, Добре батьку! Чуєм!/121/, Потанцюєм. Грай кобзарю!/121/, Ми не маєм ваги:.../182/, Ми віруєм твоїй силі.../288/, Во ми старі нездужаєм,.../277/, Та ще й хочем других просвітити,.../290/.

г/ А о р и с т.— В давній мові були дві форми минулого доконаного часу: перфект і аорист². Аорист з бігом часу зник. Рефлексом тої форми є теперішня частка би, що при її допомозі твориться в сьогочасній мові умовний спосіб³. Залишки аориста стрічаються ще в карпатських говорах⁴.

1 О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.131.

2 М.К.Грунський-М.Р.Новальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.206.

3 І.Панькевич, Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах, "Записки" львівські, 1925, т.141-143, ст.1-5:

4 В.Гнатюк, Останки аориста в нашій мові, "Записки" львівські, 1905, т.64:

Ця давня дієслівна форма збереглася в поетичній мові Шевченка тільки в третій особі однини. Така форма деколи збігається з формою третьої особи однини майбутнього часу: поживе, умре, вийде:

Умре муж велій у власніце./581/, І пониче, неначе стоптана трава, і думка ваша і слова.-/545/, І вийде цар Саул, і вийде,.../589/, Убив старого Рогволода, потя народ, княжну поя, отиде в волості своя, отиде з шумом і растї ю, тую Рогніду молодую і прожене ю,.../399/, Знаю тільки, що цар грівся і ... і не позна ю./338/.

д/ Д о п о м і ж н е д і є с л о в о б у т и . —
Дієслово бути в формі дійсного способу теперішнього часу обидвох чисел у всіх особах має такий самий вигляд. В другій і третій особах однини зрідка вживається в сьогочасній мові паралельних форм ¹: еси, єсть, поруч -є. Їх стрічаємо у Шевченка:

Великомученице кумо! Дурна еси.../595/, Єсть на світі доля,.../47/, Єсть у мене щирий батько.../80/, Єсть серце єдине.../83/,... єсть у мене і батько і мати.../273/, Чи в вас єсть Бог.../327/,... сам еси тепер москаль.../408/, Чи єсть у Бога люте зло,...?/506/, ... а так здається... сам еси.../506/.

Закінчення третьої особи однини Шевченко переносить теж на третю особу множини: Єсть люди на світі-.../47/, Єсть у мене діти,.../75/, Єсть карії очі./83/, А діти єсть у вас?/321/.

В одному випадку Шевченко зберіг давню форму аориста 3 особи однини бисть: Во Іудеї бисть цар Саул./597/.

Давня форма перфекта утворювалася зpart praet.act.II

¹ О.Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, Краків, 1942, ст.51.

і теперішнього часу допоміжного дієслова бачи ¹.

Таку складну форму бачимо в Шевченка з зміною у визвуці основи даного дієслова кінцевого приголосного -д на -в згідно з законом української фонетики:

Не дав еси мені долі,.../480/, Прослав еси степи, ліси.../201/, Прозрів еси в попелі глибоко.../231/, І став еси на великих купах,.../231/,... звів еси в одно море слав'янської ріки!/231/, Занапастив еси вбогу сироту Україну!/271/, Покрив еси знову срамотою свої люди,.../302/, Пробив еси високі скали, текучи в землю половчина, носив еси на байдаках... дружину тую Святославію!/579/.

В прикладі ... носив еси на байдаках - дієслово насив не доконане, а тим самим форма носив еси є imperfect.

Аналогічно до форм давного перфекту Шевченко переносив допоміжне дієслово бачи до дієслів теперішнього часу: Добре еси, мій кобзарю, добре, батьку, робиш.../39/, Кого годуєте есьте?/321/.

Навіть до форм майбутнього часу додавав Шевченко згадане допоміжне дієслово: І жаль мені, старому, стане твоєї божої краси. Де з нею дінешся еси?/511/, Умреш еси на самоті, мов прокаженна!/530/.

Форми умовного способу не виявляють у Шевченка особливих архаїчних рис. В одному випадку в третій особі множини пропустив поет закінчення -ди: Та, як бувало во дні они, возвесе-ди б свій божий глас до оди пишно-чепурної,.../394/.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови. Львів, 1941, ст.208.

е/ Н а к а з о в и й с п о с і б.-- Протяжне дієслово глядіти в літературній мові в другій особі однини наказового способу закінчується на -и. Якщо те дієслово означає короткотривалу дію /глянути/, то в тій формі воно кінчиться на чисту основу, при чому кінцевий приголосний н є м'який ¹.

У Шевченка в тому випадку маємо форму - глядь: Аж глядь, палати зайнялися,/417/.

Дієслово поставити в другій особі наказового способу в сьогочасній мові не має закінчення ². У Шевченка в тій формі збереглося давнє закінчення -и: Коло їх постави ангели свої.../577/.

Цікаві теж давні форми: рши, прорши: І рши: нащо та сука, ваша мати зо львами кліщилась,.../572/, Прорши своїм лукавим чадам,.../574/.

В третій особі однини, замість нового нехай, хай Шевченко пише да: Да зрить розтленная земля,.../573/.

В українській мові немає окремої форми для третьої особи однини й множини. Їх заступають описові форми ³. Тому в поезії Шевченка форма другої особи однини заступає форму

¹ П.Житецький, Нарис літературної історії укр. мови в ХІІІ в., Львів, 1941, ст.92.

² Ibidem.

³ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.81.

третьої особи:

Чи, може, крий Боже, тут і загину./372/, Дай же, Боже, коли-небудь, хоч на старість, стати на тих горах.../360/, - А в степах України - "дай то, Боже милий - блисне булава!" /106/, Будь проклята мати,.../128/, "Твої гроші?" "Мої? Ховай Боже!" /88/, Згадай же хто-небудь її на сім світі,... /75/, Хто ж сироті завидує, карай того, Боже!/36/, Божа мати і заступи вас і укрий!/530/.

В давній мові в другій особі множини дієслова мали закінчення -іте. У Шевченковій мові зберігається те давнє закінчення. Це явище належить до основних в обсягу архаїзації Шевченка:

Не судіте сироти.../304/, Бдві убогій поможіте,... /303/, Не славтеся царвою святою войною./299/, ... не топчіте святого закона, не зовіте преподобним лютого Нерона./299/, Оби́міте ж, брати мої, найменшого брата,... /298/, Не дуріте самі себе! Учітеся, читайте,.../297/, Образ Божий Богом не скверніте./294/, Полюбіте ширим серцем велику руїну!/292/, Борітеся - поборете!/288/, Скажіте, сестриці?/261/, Умудрітеся, немудріі.../305/, Вернітеся!/65/, Що хочете, то те і робіте./312/.

є/ дієприкметник. -- В літературній мові активні дієприкметники вийшли з ужиття ¹. Вони прибрали форму й значення прикметників ².

У своїй поетичній мові Шевченко зберіг велику кількість давних дієприкметників. Так, як в літературній мові, у нього дієприкметники виступають в формі прикметників з давнім суфіксом -щ-:

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.96.

² О.Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.143.

... бо не хотіла поглянути на божий день, на ясний світ животворящий! /595/, І притчею стане розпинателем народним, грядущим тиранам. /525/, , Ти, присносухий, всюдиз нами... /505/, Отак вона научала, болящих лічила. /330/, Нема добре творящего, нема ні одього. /303/, Кто б спас мене од лукавих і длющих алая? /305/, живущую силу сила ночі оживила. /537/, Злоначичающих спина, ... /577/, А добро-виждущим рукам і покажи, і поможи, ... /577/, І знову шкуру дерете з братів незрящих, ... /293/, Кому я їх не наймала, не запродавала? Та й живущі ж, проклятуші! /263/.

Форма бивий - це давнє part.praet.act.I. з доданням нового дісприкметникового закінчення -ий: А бивий фельдфебель ваш, Сарданапал, послав на каторгу святого; ... /540/.

Не рідкі теж в Шевченковій мові давні ¹ форми дісприкметника теперішнього часу пасивного стану ²:

... неначе чума в Давидовім граді, Господом храним, /395/, Тії, незримі скрижалі, незримим писані пером. /495/, Достойно петая! благаю! /553/, В яких незнаемих вертепах ти заховаєшся од спеки... /555/, Тріщать списи гартовані в степу, в незняємому полі, ... /581/, У нас же й світа, як на те - одна Сибір неісходима! /283/.

Зрідка помічаємо у Шевченка давні форми дісприкметника минулого часу пасивного стану:

Забвен буду, ... /307/, ... той син єдиний Богом ізбран-ної Парії, ... /526/, Скажи, що правда оживе, натхне, на-кличе, нажене не ветхее, не древле слово розтленное, ... /574/, Да зрить розтленная земля, що я держитель. ... /573/.

ж/ Д і є п р и с л і в н и к. -- В Шевченковій мові видне місце займає дієслівна форма дієприслівника теперішнього

¹ О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, ст. 138.

² О. Сиявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст. 96.

го часу з закінченням -а після шиплячих приголосних, і -я після інших приголосних ¹. Голосні -а, -я — це рефлекс старослав'янського А ².

Такої форми дієприслівника без сьогочасного закінчення -чи в українській мові немає ³, крім східноукраїнських діалектів:

А то лежа в хаті, ще опухнеш. — /522/, над сном сидя, задрімала. /543/, Привітав і цілував, благословля, ... /568/, А Госип сина забавляв на призьбі сидя, ... /584/, І ми, читая, оживаєм. ... /505/, ... і вночі щось, ходя, шепче, ... /502/, Господь, любя своїх людей, послав на землю їм пророка, — /420/, ... в добрі одпочину, славя Господа! /302/, І плакав Гус, молитву дія, ... /234/.

З давних форм дієприслівників минулого часу знаходимо у Шевченка тільки один приклад — вкусив: То я, вкусив його, возстану. ... /397/.

В. Словотворча частина.

Не всі Шевченкові архаїзми, що належать до галузі морфології, мають цікаві флексійні риси. Частина з них цікава своєю будовою та складом. Тому треба було створити з них окрему групу та описати їх по черзі в словниковій формі, хоч відмінній від тої, яку прийнято при укладанні словників.

¹ О. Курило, Уваги до сучасної української мови, Львів, 1942, ст. 29.

² А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

³ О. Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст. 101.

При укладанні тих архаїзмів були можливі дві системи: абеткова й після кількості прикладів. Першу з них важко було застосувати через те, що не всіх слів поет уживав в однаковій кількості, а тим самим явища менше типові були б зайняли місце перед явищами більш інтересними. Тому прийнято тут систему укладу за родами після кількості прикладів, тобто приклади типові, більш поширені в поезії Шевченка поставлено на першому місці, а інші приклади вміщено після них. При цьому рідкі приклади часом займають місце поруч з поширеними, якщо вони зв'язані з собою спільною основою або іншими мовними елементами.

1. Іменники.

а/ Г р у п а і м е н н и к і в ч о л о в і ч о - г о р о д у. — Старослов'янський іменник ГОСПОДЬ в літературній і живій мові та в діалектах вживається в розумінні назви Бога¹. Цю назву передали церковні книги, а головню богослужбові відправи в церквах. В сучасній мові znana не тільки назва Господь, але й форми похідні: господній, господський.

Тої назви часто вживає Шевченко:

Бо немає Господа на небі! /211/, Суєслови, лицеміри,
 Господом прокляті! /290/, І Господа зневажать, —... /292/,
 А в законі господньому серце його й воля навчається, ...
 /301/, Доки, Господи, лукаві хваляться, доколі-неправдою?
 /305/, Псалом новий Господеві і нову славу воспоем...
 /307/, Кара Господева. Тисячами гинуть голодні люди. /349/.

¹ В.Сімович, Граматика української мови, Київ-Ляйпціг, — ст.159.

Неначе праведних дітей, Господь любя отих людей, послав на землю їм пророка, -.../420/, І хрест, кажеш, коло шляху і досі господній стоїть собі на роздоллі./521/.

Часом уживає Шевченко подвійних термінів поруч себе: Господь і Бог або Христос - для підсилення поваги висловленої думки: Господь Бог лихих карає - душа моя знає; /305/, Годуй діток; жива правда у Господа Бога! -/212/, Во ім'я Господа Христа,.../238/.

Щоб вірно передати духа епохи, Шевченко в переспіві "Слова про Ігорів похід", у відношенні до сонця і вітру, як сил природи, вводить давню назву господин: Святий, огненний господине!/580/, Легкий, крилатий господине!/579/, - Вітрило - вітре, господине!/580/.

Давнє українське слово зик, знане в східних діалектах, рідко вживане в літературі, має форми: іменникову, дієслівну й прислівникову. В одному випадку Шевченко ставить поруч зик - рівнозначне й загально прийняте в українській мові галас. Тим висловом поет, слідом за старослов'янською мовою, підносить повагу творених образів:

За зиком та за сміхом ніхто й не бачив, як приїхав той управитель,.../413/, Гай обізвався; галас, зик.../25/, Що гомонить отам зичить удосвіта?/581/, Достала, зикнула, встає - і на ножах в крові німіє./184/, Він і почув, та як зикне, я перелякався,.../223/, Громада зично загула./503/.

Старослов'янський іменник МИРЪ¹ має двояке значення²:

¹ A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² В гуцульському й покутському діалектах мир означає великий збір людей.

спокій і світ. Це слово увійшло до старого українського писемства й заховало для себе місце до наших днів, як в писаній, так і в живій мовах з певною модифікацією семантичного характеру. Слово мир є загально-українське зі значенням спокій, натомість мир в значенню - світ вживається значно рідше. Переводсім зберігають це слово священики в церквах, ідучи за традицією старослов'янської мови при виконуванні релігійних практик, наприклад, при сповіді вони говорять: "Іди в мир і більше не согрішай!" і т.п.

В мові Шевченка мають місце обидва ці терміни, при чому частіше мир - означає - світ:

Гуляли б поки не смеркає, поки мир божий не засне... /497/, Та, може, радийся з панами, як править миром! /507/, За нас, сердешних, мир палили! /504/, І перед нею помолюся, мов перед образом святим тієї матері святої, що в мир нам Бога принесла... /482/, Язви язик мій за хули, та язви мира ізцели. /234/, Треба миром, громадою обух спалить. /544/, І зоря всесвітня зійшла! І мир і радість принесла... /528/, Не на мир і на діла його дивившись... /513/, Ішли в Суботов про Богдана мироном співати. /267/, Мир душі твоїй, Богдане! /271/.

Сучасна літературна мова знає слово пророк, як спадщину старослов'янського ПРОРОКУ, що на українському ґрунті не улягло модифікації мимо того, що етимологічно воно давнє. /Рвчб, РЕШТІ/. Сучасне пророк основане стисло на релігійних вішуваннях і в такому значенні вживає його Шевченко:

↑ A. Kenkien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

Господь, любя отих людей, послав на землю їм пророка, - .../420/, Щось пророче мені вже зазирає в очі, /511/, Пророка, свого неситого царя, кленуть.../395/, Все пророчить, тобі вже зазирає в очі.../555/, Нехай пророка побиває, нехай усіх нас розпинає./535/, Господь послав тебе нам, кроткого пророка.../546/.

Старослов'янське слово РАБЪ відповідає українському літературному - невільник. Однак, побіч цього українського терміну в літературній і живій мові майже рівнорядно вживається відповідник старослов'янський, а то за церковною книжною мовною традицією¹. Виконуючи релігійні практики, священики кидають в народ цитати, мотта й інші вислови думок, взяті з Святого писання, писаного старослов'янською мовою. Звідси народні маси беруть приклади: "раб божий", "упокой" душу раба твоего" і подібні, переповнені глибоким пієтизмом до релігійних вірувань. Термін раб застосовують в переносному значенні до світських справ.

Щоб надати великої поваги та збільшити силу експресії своєї поезії, Шевченко згідно з етимологією користується давним - раб побіч нового - невільник:

Царі, раби - однакові сини перед Богом; /304/, І ви вмерете, як і князь ваш і ваш раб убогий./304/, "Ми розрішаємо гріхи святою буллою сією рабині божій..." /233/, Забвен буду, покинутий рабою на чужині./307/, Горе з вами, раби незрячі?...! /532/, Кого благаєте благії, раби незрячі, сліпі?...! /532/, Не ймуть нам віри без попа раби, невольники недужі! /534/, Ми не раби його - ми люди! /534/, Раби мовчали,... /537/, Раби німі! поклонялись./538/, Якоби -то, думаю, якоби не поклонялись раби! /594/, Горе нам було б, іскупленим рабам! /564/, Возвеличу малих отих рабів німих! /545/, Німі! подлі! раби,... /539/.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941.

Слово ОТРОКЪ¹ в старослов'янській мові означає -дитя або невільник-слуга, себто особа, що не вміє говорити, або позбавлена права говорити. До української літературної мови, ані теж до живої народної воно не перейшло за винятком обрядових пісень, як: колядки, щедрівки і т.п., що є тісно зв'язані з церковною книжною мовою. У Шевченка отрок означає навільника, слугу. Цей архаїзм має на меті побільшити силу експресії віршів, для виявлення більшої ненависти до царів і взагалі до володарів-деспотів:

Веніяминові внучата тельця отрокам принесли,.../589/,
Віжать і отроки й старі бояра із Литви князя зустрічать.
/399/, ... помагає старий веселий Рогволод: Дружина, отро-
ки, народ кругом його во златі сяють./398/, Цареві князі,
і всі сили, і отроки, і весь народ,... у поле вийшли,.../395/.

Стародавнє слово ГОДЪ означало час, певний протяг часу, рік. В старому українському письменстві воно твердо закріпилося та перейшло до нової літературної й живої народної мови, однак в літературній мові рідко стрічаємо цей термін, натомість він є частим явищем у східних діалектах. Поряд зі словом год українська мова має термін рік, який став загально-українським:

Хоч два года нехай по світу поблукає.../242/, Через год ото й велика зима наступила./520/, Між бур'янами, за годами три года сумно протекли,.../495/, Не минуло году, як Настусеньки нестало,.../472/, Ходив три года я з ножами,.../391/, От що зробили з мене годи.../452/, У Київ їздить всякий год.../409/, На четвертий год в неділю, у оранді на селі,... сліпі лірники сиділи;/404/, ... год за годом три годи минули./404/.

¹ A.Leskien, Grammatik der althulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

Чисто церковно-релігійний характер мають релігійні пісні, звані псалмами Давидовими. Вчитаний в релігійну літературу ще в дяківській школі, Шевченко глибоко перейнявся християнським світоглядом. Це й поділяло на його творчу інтуїцію, в висліді чого він переспівав частину Давидових псалмів та впровадив цю назву не тільки в своїх "Псалмах", але також в "Неофітах" та молитвах. У Шевченка псалм – це благальна молитовна пісня:

І воспю знову твої блага чистим серцем, псалмом чистим, новим./302/, Псалом новий Господеві і нову славу воспюем.../307/, Псалом новий Господеві і нову славу воспюем честним собором,.../584/, А син твій гордо на арену, псалом співаючи, ступив./586/, Тим неситим очам,... і хвалебні псалми – .../577/.

Стародавнє українське слово ДАДО, широко знане в усній народній творчості усіх жанрів та заховане до наших часів, було назвою богині весни й кохання, а згодом стало назвою мужа, тобто дружини. Цей термін найбільш поширений в народних піснях-веснянках, що їх співали дівчата. Мимо такого поширення в устах народу та в давнім письменстві, це слово не виступає в сучасній літературній і живій мові.

Зберігає його Шевченко, що до найбільших глибин був перейнятий народною творчістю і то тільки в переспіві розділу: "Плач Ярославни" зі "Слова про Ігорів похід" та в поемі "Царі":

Моє ти дадо принеси,.../579/, На що на дужому крилі на вої любії мої, на князя, дадо моє миле, ти ханові меташ стріли?/579/, Загинув дадо... Я загину!/580/, Отру глибокі на любім дадо рани.-/580/, Перед богами Лель і Додо огонь Рогніда розвела;/598/.

Сучасній українській назві Христа - помазанник, ря-
тівник, спаситель відповідає старослов'янська МЕСИЯ/гр. μεσσίας/.

Писані старослов'янською мовою богослужбові книги та книжки церковного змісту, сучасна нам церковна література й жива мова плекателів релігійного культу заховали досі ту давню назву з метою вірно передати духа епохи Ісуса Христа й надати найглибшої поваги своїм творам, що прославляють Богочоловіка. З тією самою метою Шевченко вибрав давню назву месія поминаючи нову - спаситель. Назва ця стрічається тільки в поемі "Марія", де поет убожествлює матір божу та прославляє сина божого:

У нас, у пастирей, месія родився вчора!/561/, ...
і дивились на ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую
Марію і народженого месію./562/, Я месію іду народу воз-
вістити./557/, Не чуть ані його, ані месії./559/, Чи
то якогось розп'яли провозвістителя месії... І каже:
поті не умру, поки месію не узрю!-/560/.

Учнів Христа церква називає апостолами /старосл.
АПОСТОЛЪ¹, гр. ἀπόστολος /, Ця стародавня назва не має відпо-
відника в українській літературній і живій мові. Вона вжи-
вається в церковній літературі, а в світській тільки в пе-
реносному значенні. У Шевченка стрічаємо цей термін тільки
в поемах: "Неофіти", "Марія" і "Москалева криниця". Поет пере-
плітає ці поеми релігійними вставками або з релігійним піетиз-
мом прославляє певні особи, називаючи їх апостолами:

Не неофіт новий, а апостол великого Христового слова.
/534/, Ніж апостола того тепер не жди./559/, На хресті
стремглав повісили святого того апостола Петра./530/.

¹ A. Lenkien, Grammatik der altbulgarischen Sprache,
Heidelberg, 1919.

І повели до себе в терми на вечерю того апостола... /528/, І слово із уст апостола святого драгим елеєм потекло. /529/, Благо вам!— Сказав апостол утомлений і оргію благословив. /529/, І слово правди понесли по всій невольничій землі твої апостоли святії:.... /528/, Та ще й прочитає апостола серед церкви. /521/.

Ідоли, це назва давних поганських божків, теж збережена в літературі, головню церковній без відповідника в сучасній мові. Шевченко дає цю назву силам, ворожим християнській релігії для вивищення християнських релігійних мотивів в формі протиставлення: врештуть боги, ті ідоли в чужих чертогах; /574/, Не стане ідола святого,.... /595/, А в римській ідольській землі те беззаконіє творилось. /527/, Щоб первенця її вітали святії ідоли. /528/.

Те саме значення має назва кумир. Так називає поет ненависних гнобителів народу:

А кумир той, Юпітер той новий, ось побач, якеє свято буде завдавати... /533/, Кумирові знову помолилась... /533/, Перед кумира везуть возами ладан, мірро,.... /535/, побудували храми, кумирні, олтарі. /538/, Роздавить вашого кумира,.... /595/.

Старослов'янське слово языкъ має потрійне значення: язик, мова, народ ¹. На українському ґрунті початкове дало я ², звідси язик, але тільки в розумінні мовного органу, а не мови, чи народу. Сучасна літературна й жива мова зберегла тільки одно його значення, то є язик /нім. *Zunge*/, на-томість назви тої зовсім не вживається в розумінні мови.

¹ A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² М. К. Грунський—П. К. Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст. 31.

Шевченко вводить цю архаїчну назву до своєї поезії, ідучи за традиціями старослов'янської мови:

На всіх язиках все мовчить,.../289/, І тобі одному по-
моляться всі язики вовіки і віки./288/, На отмщеніє язи-
кам і в науку людям./308/, І возвеличимо на диво і розум
наш і наш язык.../545/, Язви язык мій за хули, та язви
мира ізціли./234/.

Давнє ГЛАГОЛЪ¹ – чуже тепер українській мові. Захова-
лося тільки в церкві, де священники цитують тексти Святого
письма на проповідях та інтерпретують їх.

У Шевченка це слово заховалося з метою надати поваги
висловлюваним думкам. Воно звичайно пов'язане з Богом і до
нього належить, а тим самим створює релігійний настрій та по-
більшує силу експресії Шевченкової поезії:

Читаєм божії глаголи!/289/, Молюсь, Господи, внуши їм
уст моїх глаголи./304/, І всує Господа глаголи.../304/...
Божії глаголи святую правду на землі і прореки, і роз-
п'ялись за волюнку,.../567/, Равві, равві великого глаго-
ли на ниві сіються новіи!/557/.

Окремим оригінальним твором Шевченка є слово неофіт,
взяте зі стародавньої грецької мови. В українській мові воно
означає особу навернену до якоїсь віри або вчення. Цього висло-
ву вживає поет для представлення давніх подій, до яких ставить-
ся з повагою. В літературній мові той вислів не найшов місця,
натомість вкорінився в живій мові освічених верств:

На галері везуть твого сина з неофітами в кайданах.
/534/, А неофітів в Сіракузи в кайданах одвели.../530/...
А твоя дитина ще й до щогли прикована – не неофіт новий,...
/534/, Мов дзвони загули кайдани на неофітах./535/...

¹ А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache,
Heidelberg, 1919.

молилися перед Хрестом закуті в пута неофіти,.../535/.

Зберігаючи традиції старослов'янської мови в виконуванні релігійних практик, православне й грекокатолицьке духовенство З'їзд провідників церкви, звичайно в справі віри, церковних обичаїв, церковної дисципліни і т.п., називає собором, а звідси й величаві церковні будівлі: катедри, катедральні церкви мають ту саму назву. Отже давнє СЪБОРЪ забезпечило собі місце в літературній мові до сьогодні. З'їзд меншої кількості духовних осіб нижчого чину називається соборчиком.

Шевченко під назвою собор розуміє церковну будівлю і збір людей:

І той собор тисячоглавий у голос лають! /236/, І нову славу воспоєм честним собором,.../307/, І нову славу воспоєм честним собором, серцем нелукавим. /534/.

Підставою розвитку української нової літератури було давнє писемство, писане старослов'янською мовою, а звідси частина старослов'янських слів увійшла до літературної, а навіть до живої мови. Давнє ГРАДЪ в повноголосній формі увійшло в ужиття новітніх письменників, поетів і широких мас народу. У Шевченка такі приклади досить часті:

Палають села, города,.../385/, Прийшли і город обступили.../399/, Взяли Петруся молодого та в город в путях одвезли./503/, Щоб ви сьогодні, сей же час, ви на ревізію у город, у город Віфлеєм пішли./560/, Та города з стома церквами, а в городах мов журавлі, замуштрували москалі,.../216/, Як погнали на болото город будувати./362/. Із города із Глухова полки виступали.../220/, Долітаю - то город безкрай./216/, На багниць город мріє./216/.

Не рідко теж виступає в Шевченковій мові давня неповноголосна форма град¹:

¹ Гл.Фонетика, підрозділ - повноголос.

В Путивлі граві аранці-рано сумує, плаче Ярослав-
на./580/, І плача, матернього плача, ісполню грати і по-
ля.../573/, ... неначе чума в Давидовім граві,.../395/, Су-
мує, квилить, плаче рано в Путивлі граві Ярослава./579/.

Так само не стрічається в сьогочасній українській мо-
ві давньої назви дрібної монети шеляг, яку ввів Шевченко до
своїх поетичних творів, щоб збудити у читача духа давнини.
Говорячи про гроші, поет дає тільки ту одну назву - шеляг:

Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!"/87/, Сліпі лірники сиді-
ли; по шелягу брали.../404/, Шеляга виймає, і за того
останнього музику наймає,.../402/, Сиділи лірники та гра-
ли по шелягу за танець./402/, Довелося самому розкидати,
розточити, і добра нікому не зробити ні на шеляг,.../472/.

Вправді, в "Кобзарі" є ще давня назва дрібної монети
лепта /гр.лептон - мідяна монета = цент/, але її, вслід за
біблійною історією, поет вживає в розумінні милостині, або
жертвенности убогої особи /звичайно вдови/. Лепта, це дрібна
монета в стародавній Юдеї. Вона - жіночого роду: Привітай же
в своїй славі і мою убогу лепту.../232/, Цебто, бачили, леп-
та удовиці.../228/, Ти, знаю, лепту розділив свою єдину...
/505/, Останню лепту подаю./553/.

В багатогранній тематиці поетичної творчости Шевченка
одно з основних місць займає центральна ріка Дніпро, як сим-
вол давньої слави України. З Дніпром пов'язані історичні події,
що їх творило козацтво, збройне рам'я українського народу. Щоб
надати поваги та побільшити силу експресії поетичних образів,
поет змінює літературну назву тої ріки Дніпро на Дніпр, себто
творить давню форму /ДНІПРЪ/:

Дніпр широкий - море.../35/, На Дніпр поглядає:.../106/, А Дніпр мов підслухав.../106/, Зелена діброва, і темний гай, і Дніпр дужий, і високі гори,.../110/, І Дніпр укрили байдаки, і заспівали козаки:.../182/, Мене мати забавляла, на Дніпр поглядала; .../260/, Та в Дніпр широкий понесла,.../492/, Рече та стогне Дніпр широкий,.../23/, Широкий Дніпр не гомонить; /25/, Згадавши той веселий край, і Дніпр той дужий, крутогорий,.../496/,... щоб з нею удвох дивитися з гори на Дніпр широкий.../497/.

Старослов'янська назва КЕСАРЬ /лат. Caesar нім. Kaiser / на українському ґрунті улягла модифікації в формі цесар. Давного КЕСАРЬ не знає ні літературна мова, ні діалекти. У поемах: "Неофіти", "Бретик", "Марія" - Шевченко творить образи давнього минулого й тому послуговується архаїчним КЕСАРЬ, щоб викликати у читача почуття тої давнини:

Чом на його, на кесаря свого святого, не кинулась? /536/, У терни сховався святий кесар.../537/, Колізей о-стався без кесаря.../537/, Непевне видумали свято патриції-аристократи і мудрий кесарів сенат. Вони, бач, кесаря хвалили.../531/, Із собором іде сам кесар. Перед ним із бронзи литую статую самого кесаря несуть. І п'яний кесар, мов скажений, зареготавсь./536/, П'яний кесар ... завдав зевесу юбілей./535/, І нищечком помолилась кесареві-Богу./534/.

На увагу заслуговує змодифікована Шевченком форма сподар. Початковий склад -то він відкидає за вимогою ритму, залишаючи дальшу частину кореня -спод- з суфіксом -ар. Тої назви вживає поет в розумінні цар, володар, а в одному випадку для означення хижого звіра ¹:

А в римській ідольській землі се беззаконіє творилось. Либонь, за Декія-царя? Чи за Перона сподаря?/527/, Кле-нуть Давида сподаря./395/, Спустила друге біснувате своє

1 І.Котляревський, Енеїда, 1922, ст.35.

скаженеє звіря. Та вже такого сподаря, що гради й весі пожирало./572/.

Окреме місце в поезії Шевченка займає давня форма покой. Це слово, уживане теж з префіксом у- та в прикметниковій формі, має dvojake значення: спокій і померший або спокій душі помершого /за упокой, для покойної/. З туги за спокоєм, якого поет не зазнав в житті, він з релігійною повагою відноситься до тої проблеми й тому слідом за книжною церковною мовою приймає архаїчну форму, хоч вона має загально-прийнятий рефлекс - спокій:

Серце мое, моя зоре, раю мій, покою!/240/,... і в покой, в добрі одпочили, слава Господа!/302/, І буде святий покой ваш стерегти і в домовині./502/. Хто стерегтиме твій покой, украдений твоїм Петрусем?/502/, ... щоб знову не довелось дяка наймать, як для покойної./465/, За упокой душі її псалтир прочитає;/522/.

Крім згаданих вище архаїчних груп іменників Шевченкова мова насичена багатством, непов'язаних в групи, слів, що мають свої окремі риси. Ті слова, то переважно вигребані з старослов'янської мови, давні назви, що частинно через церкву дійшли до уст народу, або зовсім не вживані поза церквою. До таких слів належать: Стаослов'янське скрежет -/українське скрегот - скрегіт/: Не плач, не воплъ, не скрежет зуба- .../583/.

В складеному слові блюдолиз перша частина давня - блюдо /миска/, друга - нова - лизати. Блюдолиз, це той, що лиже миски: Уже нащо золотом облиті блюдолиз!/217/.

Іменник возлюбленик має мішані словотворчі частини - давні з новими: Возлюбленику муз і грацій!/525/.

Давнє грецьке слово філософ не змінилося в сучасній

українській мові. Шевченко змінив назву його обидвох складових частин на любомудр згідно з духом старослов'янської мови. Перший корінь -люб- не змінений і в літературній мові, а корінь -мудр-, це старослов'янський короткий прикметник: Слава тобі, любомудре,.../231/.

В групі слів: ревнитель, обличитель, вседержитель до давних коренів доданий непродуктивний суфікс - тель, якого сучасна літературна мова уникає: І Хомяков, Русі ревнитель ... о юшкоборцеві восплач./581/, Господь послав тебе нам, кроткого пророка і обличителя жестоких людей неситих./546/, Все, каже, од Бога, вседержителя святого,.../521/.

Щоб викликати у читача пошану до давних хоробрих княжих воєнків та збудити духа давнини, пригадати давню славу України, Шевченко називає їх воїнами, старослов. ВОІНИ, при чому, в одному випадку, відкидає кінцевий склад -ни, залишаючи корінь -вої: І виростуть вони колись,- не месники внучата тії, Христові воїни святііі:/535/, Нащо на дужому крилі на вої любії мої,... ти ханові меташ стріли?/539/.

В першому прикладі слово воїни вжите в переносному значенні.

В східньоукраїнських діалектах помічається давнє -яд, що означає їль, отрута. То старослов'янське ядъ¹, залишок давньої книжної мови, що не зайняв місця в літературній мові.

¹ A.Leskien, Grammatik der altpulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

В західній Україні воно неznане. У Шевченковому "Кобзарі" знаходимо два приклади цього архаїзму: І тепер я розбитеє серце ядом гою - .../312/, І яд находять в животі./503/.

В українському письменстві і в діалектах не знане є слово одр - в означенні ліжко. Це старослов'янське слово ОПРЪ збереглося в Шевченковій поезії і то тільки у двох випадках в поемах "Царі" й "Неофіти", де поет спокійним, немов релігійним тоном говорить про давні події: То я, вкусив його, возстану з одра недуги./397/, Круг одра, круг смертного твого предстануть.../530/.

Старослов'янська назва неквашеного хліба ОПРЕСЬНИЦЬ передала на український ґрунт тільки прикметникову форму - прісний, знану в літературній мові і в діалектах. Замість давнього опріснок тепер загально прийнята назва просфора. Шевченко у двох випадках ужив старої іменникової назви опріснок: Марія зараз заходилась пекти опрісноки./560/, Тамар спекла і принесла опріснок братові./397/.

Іменник первенець, утворений від порядкового числівника - знаний в літературній мові, однак це стара форма, що виводиться від старослов'янського ПРЪВЪ, на українському ґрунті з повним закінченням - первий./В літературній мові корінь перв- закінчується на шиплячий приголосний -щ-/. Цю стару форму знаходимо в поезії Шевченка у двох випадках: Амон щасливий, вродливий первенець його, лежить,.../396/, Щоб первенця її вітали святії ідоли./528/.

Чертоги - давнє українське слово, що вживалося в княжій добі на означення гарної княжої палати ¹: Горять чертоги пурпуром і златом,.../529/.

Слова: козлий і тварям - неznані в літературній мові; перше відповідає старослов'янському КОЗЬЛЮЩЬ /козел/, друге - ТВАРЬ /створіння/: Поміркувавши, взяв елей, та взяв од козлий і свиней.../588/, ... і творять добро тварям земнородним,.../306/.

Замість сьогочасного їжа, Шевченко пише давнє їство. Це збірний іменник, характеристичний старослов'янській мові: І де ті в Господа взялися усякі штучні їства?/424/.

Іменник вельможа - складений. Перша частина - то старослов'янський прислівник ВЪЛЪМЪ, друга - дієслово могти. В літературній мові цей вислів вийшов з ужиття. Зрідка стрічається його в історичних оповіданнях про багатих людей або про тих, що мали владу в своїх руках: Восплач, пророче, сине бржий! і о князях і о вельможах,.../572/.

Оригінальним Шевченковим архаїзмом є іменник горнило /піч/: І семикрати перелите огнем в горнилі, - .../545/.

В слові сопутниче є давній префікс со-², корінь путь і новий суфікс -ник. Це слово зрідка стрічається з живій мові освічених верств: О мій сопутниче святий!/598/.

¹ Кобзар Шевченка, повна збірка творів - Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1949.

² В.Сімович, Граматика української мови, Київ-Ляйпціг

В одному випадку поет залишив давню фонетичну звучність слова судіями, тобто давнє -іа не дало -я та не зловжився приголосний д¹: Між царями - судіями на раді великій.../304/.

Замість нового майдан Шевченко вживає старослов'янського слова стогни: ...неначе чума в Давидовім граді, Господом хранимим, засіла на стогнах./395/.

Незнане в сьогочасній українській мові остерог, це старослов'янське ОСТРОУ҃: І мусила вона сидіть коло острога./531/.

Ківот - то старослов'янське слово - скринька для ікон: Замкнувши в городі ківот, у поле вийшли,.../395/.

Старослов'янське восток заступає літературне схід: Мітла з востоку ... зійшла./531/.

Давнє цвари - замість сьогочасного суперечки: Кров, пожари, всі зла на світі, війни, цвари,.../234/.

Азбука, це давня назва абетки: А азбуку по кунштиках заходилась вчити./343/.

Щоб передати духа епохи Христа, Шевченко вживає назву Іуда в старослов'янській формі:

І пропадаю, мов собака, мов той Іуда!/524/, І сторч на море поглядав, мов на Іуду- .../407/, Зібралися, мов Іуди на суд нечестивий.../236/, Ляхи заснули, а Іуди ще лічать гроші,- .../104/, Лжем Іудо!/86/, Лях хреститься, а за ним Іуда./86/, А я, мов проклятий той Іуда, одринутий і людьми і Богом,.../518/.

¹ О.Панейко, Граматика української мови. Авґсбург, 1950, ст.35.

Телець - старослов'янське - статуя: Тельця отрокам принесли,.../589/.

Клобук - чернече накриття на голову, патерик - чернеча довга палиця, чотки¹ - нашене на шнурочку намисто для відчислювання молитов: ... надів клобук, взяв патерик, перехрестився, чотки взяв- .../367/.

Далон - кадило: І синала в огнище далон./398/.

Істукан - статуя: І милосердий істукан звелів везти із Сіракузи у Рим в кайданах християн./533/.

Вертеп - старослов'янське - печера. Ця назва залишилась в усній мові, в колядках, а теж і в літературній мові: Її й дитяточко взяли і у вертеп свій принесли,.../561/.

б/ Назви церковної гієрархії.

І о л о в і ч и й р і д. -- Назорей - член давньої юдейської секти, перший християнин, - у Шевченка - Аристос. Це давнє гебрейське слово: Що він зробив їм, той святий, той Назорей,.../526/.

Архімандрит - настоятель монастиря: Сам архімандрит вихожає, акафіст читає./442/.

Архієрей / старослов. АРХІЕРЕЙ / - високий священничий чин: Сіє в золотім вісоні ізраїльський архієрей!/568/, Горевам, учителі архієрей!-/567/.

Протопресвітер - священник, що завідує кількома паро-

¹ В західно-українських діалектах, під польським впливом, це слово замінюється іншим - рожанець.

хіями: Протопресвітер, - Іосип мовив, -.../560/.

Схимник - чернець, самітник: Та сновідається, нівроку, у схимника!/412/.

Жрець /старослов'ян. ЖРЬЦЬ/ - служитель культу: І чепурненський жрець Ізиди, ... скромненько длань свою простер, .../597/.

Пастир¹ /старослов'ян. ПАСТЫРЬ/ - пастух: По мудрій раді розійшлись смутні пастирі./589/.

І н ш і а р х а ї з м и. — Польова дідея - у Шевченка - крин: ... мов крин той сельний при долині.../398/, Рожевим крином процвіти!/546/.

Вісон - старослов. - дорога матерія, кармазин: Сіє в дорогім вісоні.../538/.

Старослов'янське СХНОСТАТЪ - у Шевченка, після фонетичної зміни Х на у², має форму - супостат, сучасне - ворог: Врага не буде, супостата, .../585/.

Старослов'янське слово скрижаль - це таблиця: ...тії незримі скрижалі, незримим писані пером./495/.

Містерія - таїнство, особливий жанр драматичного твору, що виник в XIV ст. у середньовічному театрі.

Катакомби - печери під Римом, в яких ховали мерців. Тут переховувались перші християни від переслідувань римської

¹ Пастирями називають священиків.

² М.К.Гуцунський-М.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.31.

влади: І за апостолом пішли у катакомби./529/.

в/ Іншомовні іменникові архаїзми.

Серед великого багатства архаїзмів поетичної мови Шевченка основне місце займають старослов'янські й староукраїнські слова. Ними пересичені майже всі поезії, зокрема - поезії релігійного характеру.

Поряд з ними черпав поет слова з глибокої давнини інших європейських, чи орієнтальних мов, як: грецької, латинської, молдаванської, німецької, португальської, угорської, польської, єврейської, арабської, черкаської і перської, хоч у невеликій кількості. Між ними переважають архаїзми грецької, латинської і єврейської мов.

Цих давніх слів уживає поет у віршах, що в'яжуться в основному, з плеканням релігійного культу.

А р х а ї з м и г р е ц ь к о ї м о в и.--Псалом грецьке слово - поетичний лірично-релігійний твір, що виявляє молитовне прохання або подяку: Насміються на псалом той,.../66/.

Ад - грецьке слово - підземний світ: Якби не Бог поміг мені, то душа б живая во тьмі ада потонула,.../305/.

Лампада - грецьке слово - велика лампа з багатьома огоньками, яку світять в церкві в часі виконування релігійних практик: І перед образом Венери лампаду світять./58/.

Тіяра - потрійна папська золота корона, символ потрійної влади папи: на землі, в чистилищах і в небі: І бачили на тіярі червоного змія.../238/.

Догмат - основна релігійна засада: От їх догмати і їх слава!/234/.

Омофор - частина архієрейського одягу: Добром та волею підбитим святим омофором своїм./547/.

Сигкліт і синкліт - зібрання найвищих духовних осіб: ... ублагала капітолійський той сигкліт./528/.

Гіменей - за віруванням стародавніх греків - бог шлюбу:,... помолившись Гіменем.../527/.

Хітон - одяг у стародавніх греків і євреїв: А гость роззутий, умитий з купі вихожав в одному білому хітоні,.../557/, Одухає прах з його хітона,.../568/, Хітон полатаний додолу тихенько зсунувся./555/.

Скіпетр - палиця, яку носять царі на ознаку своєї влади: Та возьме скіпетр і заграє, мов на сопілці./589/.

Оргія - у стародавніх греків - урочисте свято на честь Бахха, бога вина й веселощів; у римлян - розгульний бенкет: І в термах оргія./529/,... оргії царця, поникла радостним чепом.../529/.

Гінекей - жіночі покої в домах стародавніх греків: Та, помолившись Гіменею в своїм веселім гінекею, в чужий веселий одвела./527/.

Епілог - кінцевий розділ в літературному мистецькому творі. Епілог до поеми Гаїламаки./132/.

Тиран - володар, самодержець, в переносному значенні - гнобитель: І притчею стане розпівателем народним, грядущим тиранам./525/.

Деспот – пан, гнобитель: Усе царі, а над собою аж деспоти – такі царі,.../488/,... і потом і кров'ю ваною, деспоти, похмілля справить./531/, А ти собака! лядоїд! деспот скажений!/530/

Музи – за віруванням стародавніх греків і римлян, де-в'ять богинь – покровительок наук і мистецтв.

Грації – у стародавніх греків три богині краси: Возлю-бленику муз і грацій, ждучи тебе, я тихо плачу.../525/.

Літаня або літанія – грецьке слово – католицька коротка церковна служба: Чорт, панове, літаню співає./86/.

Тимпан – стародавній грецький музичний інструмент, орган: Во псалтирі і тимпані воспоєм благая,.../534/.

Миро – грецьке слово – живиця зі шмилькових дерев, що її вживають як кадило:... яко миро добровонне з голови честної.../306/

Мінея – грецьке слово – життя святих на кожний день: Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер. Бувало в неділю, закривши мі-нею,.../133/.

Єретик – грецьке слово – християнин, що відкидає правди, які церква подає до вірування. Це слово залишилось в сьогочасній мові – писаній і живій: Ти єретик! Ти єретик! Ти сієш розколи! /237/, Ти єретик! Ти єретик! Ревіли прелати./237/.

Старо-грецьке слово схизма має виключно церковний харак-тер. Воно означає розкол. В творах церковного характеру та в жи-вій мові ця назва знана до наших часів, хоч часто побіч неї вводиться нову українську назву – розкол.

Шевченко вживає похідної іменникової назви схизмат, в ро-

зумінні особи, що не прийняла унії з Римом: Вільшанські схизмати по три сім'ї, по чотири живуть в одній хаті./86/, Кляли схизмата, розпинали,.../103/, "Це погана: схизмати співають"./87/.

В одному випадку Шевченко ужив складеного слова любомудро, тобто філософ, але цей новотвір, хоч має характер старослов'янський, є докладним перекладом грецького слова: і засвітив, любомудро, світоч правди, волі.../231/.

Амфора - стародавня грецька ваза з двома зухами, звідси й назва амфора - два: Горять чертоги пурпуром і златом, куряться амфори./529/.

Гекзаметер - неримований шестистоповий вірш, уживаний в епіпеях: Та все б гекзаметри плели,.../538/.

Стратег - вождь у стародавніх греків : і без огня і без ножа стратеги бохії воспрянуть./535/.

Сатрапи - грецьке слово - жорстокі намісники шаха в провінціях стародавнього Ірану, тепер це всякий жорстокий урядовець: Сатрапа в морду затопив./540/, А вас, моїх святих киян, і ваших чепурних киянок оддав своїм прафосам п'яним у наймички сатрап-капрал./540/, А до побитого старого сатрапа "навсегда" оставсь преблагосклонним./540/, Чимало люду оголили оці сатрапи-ундіра,.../539/.

А р х а ї з м и л а т и н с ь к о ї м о в и . —

Республіка - держава, якою рядять представники народу: і при такій годині республіку зробити!./421/.

Інтродукція - введення. Інтродукція./81/.

Плебей - в стародавньому Римі чоловік, що не мав громадянських прав: Романський золотий плебей не встане,.../568/.

Латинське слово конфедерація, і форми похідні, перейшло до української літературної і живої мови та збереглося до наших часів. Хоч ця стара форма ще не віджила, то тепер на її місце прийнялися відповідники українського походження - спілка, союз. У Шевченка назва конфедерація, конфедерат взята з польської мови, де вона означала організацію шляхти в політичні групи:

І разом сто конфедерацій./82/, Конфедерати кричать до титаря:.../93/, Гляньте, подивіться: то конфедерати, люди, що зібрались волю боронить!/93/, Розбрелись конфедерати.../82/.

Оригінал - первовзір, що служить до наслідування, але сам не має зразка: Найшовсь таки якийсь проява, якийсь дурний оригінал,.../540/.

Ревізія - перегляд, перевірка: Щоб ви сьогодні, сей же час, ви на ревізію у город, у город Віфілеєм ішли./560/.

Настрат - викладений, обезсилений: Не говорить ні сам святий верхотворець, ні його святії - помічники, поборники, кастра-ти німії!/526/.

Конглав: зібрання кардиналів для вибору папи: Луна в конглаві оддалась,- і похилилася тіляй!/235/, А тепер отим положено конглавом:.../234/, Конглав схаменувся,.../235/.

Булла - папські послання, що мають назву від своїх початкових слів: Хто ж заплатить за буллу вдвое, рїж хоч брата,.../234/, Хто без святої булли вмер,- у пекло просто!/234/"...Ми

Розрішаємо гріхи святою буллою сією рабині божі..."/233/.

Фольга - з латин.folium- лист - тоненькі листочки з металю, яких уживається за підклад до зеркал: ... намиста разочок Яриночці, і червоний з фольги образочок;.../283/.

Те Deum/laudamus/ - тебе Бога хвалимо: Пішли ценці " те Deum співали,.../238/.

Архаїзми староеврейської мови.-- Саваоф - Бог: Убила батька кардинала і Саваофе не злякалась./352/.

Алілуя - хвалить Бога: А ксьондз скаженим язиком кричить: "Те Deum! алілуя!" /364/. Отам Швачка з козаками співа "алілуя", .../435/, Не слухала і не ридала, а "алілуя" подала.../535/.

Осанна - врятуй!: Загуло у Віфлеємі на майдані: Месія! Ісус! Осанна! - /561/.

Амінь - хай так станеться:

І співають амінь, амінь всьому веселому.../310/, Щоб людям серце розтопило,... те слово - божее кадило, кадило істини. Амінь. /310/, Сумуючи, у бур'яні умерла з голоду. Амінь. /570/, То не купав би я в калюжі тебе, преславного. Амінь. /551/, Амінь тобі, великий муже! /550/.

Єсеї - секта в стародавніх євреїв: Святий закон... возобновлять мужі есеї. /560/.

Равві - староевр.- учитель: Равві, равві великого глаголи на ниві сіються новій! /557/.

Архаїзми молдаванської, німецької, португальської, угорської, польської, арабської і черкеської мов.

Можери - молдаванська назва - власники великих земельних дібр:... із під кручі ішли можери п'ючи,.../422/.

Валькірії - богині війни у стародавніх німців: Драгим елеєм полила і сипала в вогнище ладон. Мов ті Валькірії, круг неї танцюють, граються дівчата.../398/.

Автолафе - з португальської мови - акж віри, урочиста церемонія оголошення й виконання присудів середньовічної інквізиції: Автолафе! Автолафе! гуртом заревіли./237/, Без ножа і автолафе людей закували.../359/.

Коч - угорське слово - півкритий віз: З коча пан мій виїзляє і посила за молодим./413/.

Мості - пане - давнє польське слово - милостивий пане: А ви, мості - пані? Бенкетуєте в Парижі,.../262/,"Не жартуйте, мості - пане!"/85/, Ну, за таке чудо могоричу, мості - пане!/86/

Ікона - арабське слово - образ святого: Храми, каплиці і ікони, і ставники і мірри дим,.../290/, Перед іконою пречистої горить лампада уночі./500/.

Гарем - арабське слово - окреме житло для жінок у магометан; загал жінок у магометанина: Розкошуй в своїх гаремах!/536/

Чурек - черкеське слово - вівсяний хліб.

Сакля - черкеська назва - хата: Чурек і сакля - все твоє; /288/,... чом ми вам чурек же ваш та вам не кинем.../289/, Нам тільки сакля очі коле:.../289/.

З б і р н і і м е н н и к и.-- Іменник чоловічого роду, закінчений на твердий приголосний -т в українській мові в називному множини закінчується на -и або в збірному значенні на -д. В мові Шевченка заховалася стара форма з закінченням

на - и ¹:

"Молітєсь, братія, молітєсь!" /102/, Не плачте, братія:
за нас і душі праведних,... /102/, Молітєсь, братія! /103/,
А братія мовчить собі, витріщивши очі! /210/. От і братія
сипнула у сенат писати... /221/, Згадайте, братія моя... /
331/, Ніколи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п'ємо!
/331/, Йй-Богу, братія, прощаю і милосердому молюсь,...
/384/, Для себе, братія моя! /427/, Молітєсь, братія. - /535/.

Деколи Шевченко вживає здрібнєлих форм з доданням су-
фіксу -ець /в одині/: А хто, братця, співа про Богдана? /269/,
Не мені вас, братця на ляха водити. /443/:

г/ Група іменників жіночого роду.

Старослов'янська форма Рѣчь /-мова/ не має відповідника
в літературній мові. Вона рідко трапляється в живій народній
мові, як відгомін церковної відправи й цитатів священників на
проповідях.

Шевченко уживає цього слова змінюючи ѣ на е, і згідно
з мовним законом:

Та не чули вже тих річей ні батько, ні мати ... /46/,
І тихими, тихими речами проговорили:- /240/, Прилітайте ж,
мої любі, тихими речами привітаю вас,... /343/, І дивува-
лись фарисеї і книжники його речам. /567/, Душа поетова
святая, жива в святих своїх речах,... /505/.

До цікавих архаїчних особливостей Шевченкової мови на-
лежить іменник матер ². Четвертий відмінок старослов'янського
МАТИ поет уживає в формі першого й четвертого відмінків, але
тільки у відношенні до Богоматері:

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії україн-
ської мови, Львів, 1941, ст.122.

² О.Синявський, Норми української літературної мови,
Львів, 1941, ст.59.

Взяли з собою матер Божа,.../361/, Та матер Божію гнівили.../596/, Не плакала б матер Божа в Криму за Україну./361/, Заплакала матер Божа сльозами святими./362/, О матер Божая! розкуй мою ти душу!/501/, Матер Божа у Ржавині вночі заридала./204/, Ти - матер Бога на землі!-/527/, "Пошли тобі, матер-Божа, тії благодати,..."/202/.

У відношенні до звичайної людини поет користується звичайною літературною формою: Та ніхто про матір на сміх не смита./52/.

Церковного характеру є слово печаль, що так часто виступає в Шевченковій поезії. В літературній мові воно мало уживане, натомість не чуже народній мові, де воно перейшло під впливом церкви:

Що колись... колись - то ... думи та печаль, а більше нічого не мав я й не маю,.../145/, На серці печалі нашіли літа./248/, Де ж те лихо? Печалі тії,... вороги?-/514/, Нудьга, печаль і сором душу оступила, і ти заплакала!/403/ ... щоб та печаль не перлася, як той москаль, в самотну душу./408/, Щоб милість душу осінила, щоб спала тихая печаль.../415/, Дивітеся, яка печаль!/469/, Дивуюсь дивом, і печаль охопить душу: .../481/, А іноді така печаль оступить душу, аж заплачу./489/, Не завдавай же серцю жалю! Купи, голубко! Не печаль мого ти серця!/499/, О муко! О тяжкая душі печаль!/558/, О скорб моя, моя печаль!/591/.

Релігійно-церковний характер має іменник заповідь, що закріпився в устах народу та перейшов до письменства під впливом Святого письма і релігійної літератури. Старослов'янське ЗАПОВЕДЬ стало загально-українським, перейшовши тільки фонетичну зміну, що проявляється в зміні ѣ на і. Цього слова вживав Шевченко: Щоб він гуляючи навчив Настусю заповідь,.../465/, ... А я! Така заповідь моя!/495/, хоч одну невеличку заповідь сього-дні вивчи, хоч п'яту!/446/, А Настуся з богословом за-

повіді вчитьс_я./466/, А я вже заповіді знаю усі до одної!/470/.

Подібна судьба іменника змія. Старослов'янська форма ЗМІЯ через церкву перейшла на український ґрунт і закріпилася в живій народній і літературній мові без змін, маючи поруч себе паралельну форму рад, радока, та знайшла відгомін в Шевченковій поезії:

Дивися: чорная змія по снігу лізе.../419/, Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії.../312/, І тихо, тихо опустила усобиц_ю лютю змію./230/, І ми сковані з тобою, людоїде, змію!/221/, Нехай знову рига змії, трупом землю криє.../214/, Ні, не плаче: змія люта, кадна вишиває його сльози,.../110/, Заховаю змію люту.../36/, Неначе люта змія розтоплана в степу здихає,.../487/, Я докажу отим зміям!/236/.

Прикметникова форма: Очарує зміїними карими очима.../379/.

Давне ТЪМА¹ має відповідник в літературній мові - темно-та, хоч часом стридається і давню форму, вживану з метою надати поваги відповідному розділові літературного твору. В живій мові освічених верств і в діалектах поруч загально-українського темнота - тьма є паралельною формою.

Ідеаліст Шевченко в своїх поетичних образах видвигає темноту як символ зла, як силу, противну добру й тому старою формою тьма представляє її більш пластично, та збільшує силу експресії своєї поезії:

Блукали ми і тьма і тьма.../597/, І тьми і тисячі поганих перед святими побіжать:/585/. Тьма і тьма! І правди на землі нема!/591/, ... і вас, споборники святої волі, із тьми, із смрада, із неволі ... на світ вас виведу надалі.../540/, Твої люди во тьмі і неволі.../305/, Якби Бог поміг мені, то душа б живая во тьмі ада потонула,.../305/, І стала тьма, -

¹ Всьогочасній народній мові тьма означає велику кількість предметів: тьма, тьменна людей і т.п.

і од Ураду... кипіла в озерах вода./386/,... і тьмою повитий, дрімає, сумує Іерусалим./395/, і тьму за собою розстилає туман сивий,.../474/.

Старослов'янське ИСТИНА за посередництвом церкви дійшло до української літературної мови й живої мови освічених верств в означенні глибокої неперувної правди. Уживається рідко, переважно в іменниковій формі, рідше в прикметниковій. У Шевченка іменникову форму стрічаємо в одному випадку, а прикметникову в двох:

За кого ж ти розіп'явся, Христе, сице божий? За нас добрих, чи за слово істини.../290/, Ся ж несла живого істинного Бога!/562/, І ти слова його живії в живу душу прийняла. І на торжище і в чертоги живого істинного Бога ти слово правди понесла./538/.

Виключно церковний характер має давнє слово ПРИТЧА, себто оповідання, в якому одно поняття порівнюється з одним, але те, з чим порівнюється, – не назване. Розв'язка приходить на кінці. Збереглося воно до наших часів тільки в церковних відправах, в проповідях священників, та рідко в народній творчості давніх часів.

Впезнений в глибокій правді своїх поетичних думок, Шевченко, слідом за навчанням Христа, вводить до своєї поезії цю давню назву /притча/:

Такеє слово їм подай без притчі; /574/, Покинув нас, яко в притчу нерозумним людям./302/, І добра нікому не зробити ні на желяг, і притчей стати добрим людям,.../472/, Упаде колись на землю, і притчею стане.../525/.

Церковний характер має слово скорб в сучасній живій мові, головню в діалектах, де воно виступає передовсім в дієслівній формі. Такі вислови, як: оскорбити когось, в значенні

нанести комусь матеріальної чи іншої шкоди - досить часті.
У Шевченка давнє СѢРЪБЪ¹ має форми: іменникову, прикметникову й дієприкметникову та є жіночого роду, хоч в сучасній мові іменники закінчені на приголосний б є чоловічого роду. Цей вислів в іменниковій та похідних формах звеличує Богоматір, Христа й передає настрої душі:

Всюю будеш спати, од слъз наших одвертатись, скорби забувати?/303/, А нині плач, і скорбь, і слъзи душі убогої - убогій останню лепту подаю./553/, О скорбь моя, моя печаль! /591/, ... О скорбь, о скорбь моя! О скорбь велика.../597/, Спочивши, скорбная, скажи, пророчи своїм лукавим чадам... /574/, І душу скорбную мою твоїй душі передаю./525/, А ти, прескорбная, не знаєш, де він конає, пропадає! /530/, ... і сидить і дивиться, о всесвятая! Як син той скорбний спочиває./568/, І іменем твого сина, твоєї скорбної дитини, любов і правду рознесли.../569/, Скорб'ящих радосте! /526/, ... а ти... в людській душі возродилась... в душі скорб'ячий і убогий./570/.

Старослов'янське підложниця складається з сьогочасного префікса під-, суфікса - ниця і давного кореня доже. Загальна будова слова - давна: А кому самі благоволили дати свою підложницю в супруги,.../532/.

Старослов'янське слово худа - зневага, ганьба: Язви язик мій за худи, та язви мира ізціли,.../234/.

Давнє ШѢТЬ², українське плоть, - тіло, вжите в Шевченка під впливом церкви: І сина божія во плоті на тій Голгофі розп'яла.../528/.

¹ А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

² М.К.Грунський-П.К.Ковальов - Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.44.

Давне покров вийшло з ужиття в літературній мові. Тепер уживається тільки у відношенні до Богоматері, /покровительки/ опікунки християн: Уже, либонь, після покрови вертався з Дону я - .../517/.

Давне слово куша - літературне - шатро: Ходімо в кушу. опочий... /556/, ... ніби повела очима в кушу./557/.

Іменник прю затратив давній префікс рас- /церк.РАСПЬРЮ/ Не нам на прю з тобою стати!/287/, Чи на прю позвали?/236/.

Мислите - старослов'янська назва букви д : А живі мислі - те на синьому прочитаєш; /244/.

Тако само титла - то значок над словом, що в старослов'янському письмі означає скорочення: Не минайте ані титли, ніже тії коми - .../295/.

Зигзання - старослов'янське - зозуля: Полечу, наже, зигзицю,.../579/.

Під впливом церкви Шевченко вживав неолатинського вислову сатана - чорт: Або виїде недолюнок, сатана безрога!/484/, Чи сатана лихо коїв?/518/, ... доводить до чого сатана той душу нашу: .../522/, Слухай, сину, як навчає сатана проклятий./523/.

З ужиття української мови вийшло давне слово погибіль /старосл.ГИБНХТИ/. Воно збереглося у Шевченка: Аж до погибелі дійшов./487/.

Старослов'янське слово трапеза - українське - стіл. Поруч того іменника є дієслівна форма - трапезувати: Розійшли-

ся по трапезах і трапезували./238/.

Інші назви, зв'язані з церковною практикою:

Тризна - поминки за душу померлого, що їх справляли давні слов'яни: Тризну править по Сцініонах./536/.

Ризи - одяг, в який вбираються духовні особи в часі виконання релігійних практик: Спадає росаю і на питії омети ризи дорогої,.../306/.

Псалтир - церковна книга - збір псалмів, що їх читається над помершими: І на клиросі дякові і псалтир читає над покійними./382/.

Мірра - /старослов./ - пахуча смола: Храми, кашлиці, і ікони, і ставники, і мірри дим,.../290/.

Хижа - давнє слово, означає - хата¹: Бувало вигляне із хижі.../516/.

Ланіти - старослов. - лица, щоби: ... молодії ланіти, очі і уста марніють зримо./558/.

Шевченко пише перси, - це рефлекс старослов'янського ПРЬСИ. Відповідником того слова в сьогочасній мові є груди: Розкрилися перси-гори - хвилі серед моря; .../208/.

г/ Група іменників середнього роду.

Іменники середнього роду з давнім закінченням -иі, в українській мові закінчуються на -я і не змінюють своєї основи.

¹ Це слово уживається досі в архаїчних карпатських говорах.

Одні з них перед закінченням подвоюють приголосний основи ¹, інші, що їх основа закінчується на губний приголосний, на р та приголосний, перед яким є ще один приголосний - приголосно-го основи не подвоюють ².

Шевченко зберігає давні форми на -ик, при чому до цієї групи іменників вводить слова, не вживані в літературній мові, що мають чисто церковний характер:

а/ На милосердіє твоє, все упованіє моє.../553/, Прорци своїм лукавим чадам,... що їх безчестіє і зрада ... огнем, кривавим пламенним мечем нарізані на людських душах, що не спасе їх добрий цар./574/, Восхвалимо тебе, Боже, хваленієм всяким; /303/, Моє веселіє украв,.../579/, А в римській ідолоській землі се беззаконіє творилось./527/, Читаєть писаніє покинув./367/, Святе писаніє читай,.../367/, А то не діждешся його, того писанія святого,.../486/, Вірсавія купалася, мов у раї Ева, попрукіє Гурієво, рабиня царева./395/, Хіба самому написати таки посланіє до себе.../486/.

б/ Уже й причащали, й маслосвятіє служили,.../284/, Все упованіє моє на тебе, мій пресвітлий раю,.../553/, На милосердіє твоє, все упованіє моє.../553/, Та матер божію гнівили своїм смирненієм лукавим./596/. Уже потроху і минають дні беззаконія і зла./572/, Що їх безчестіє і зрада і криводушіє... що не спасе їх добрий цар,.../574/,... про своє солдатське нежитіє два часові розмовляють./341/, Окуй свою святую силу... долготерпенієм окуй,.../564/.

Інші іменники середнього роду, закінчені на -ик - ґрунтовно змодифіковані:

Благовістив їм слово нове, любов і правду, і добро, добро найкраще у світі - то братолюбіє./529/, Молебствіє архімандрит сам на горі править,.../442/, Во грошей не стало на молебствіє Варварі./281/, Суд твій всує, і всує царствіє твоє./232/, Долгоденствіє їм, раї небесний пошли.

1 О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст.29.

2 О.Шанейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст.81.

/578/, А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли./577/.

Старослов'янське ПОПРАЖАНІЄ це архаїзм Шевченка, не знаний в літературній і живій мові. Цим словом поет надає заголовки віршів: Подражаніє... /546/, /571/, /572/, /573/, /575/.

Так само давнє ЗНАМЕНІК в літературній мові змодифіковане на знам'я. У Шевченка це слово виступає в орудному відмінку множини: Знаменами, бунчугами гетьмана укрили./443/.

Шевченко залюбки вживає слова розпуття, як відгомін старослов'янського ПХТЬ. На українському ґрунті давнє ПХТЬ перейшло фонетичну зміну Х — у і заховалося в народній творчості та в живій мові освічених і неосвічених верств під впливом церкви. Шевченко уживає того іменника з префіксом роз- і закінченням -я на середній рід та з подвоєним кінцевим приголосним основи:

Молися і дякуй, що не кинув, що на розпуття не прогнав,
.../559/, Та на розпутті стояла.../569/, А тебе покине калікою на розпутті,.../385/, І кидають на розпутті сліпого каліку./310/, І день і ніч плачу на розпуттях велелюдних,
.../292/, навішано трупу тільки старших, а так шляхта — купую на купі на улицях, на розпуттях; /111/.

До архаїзмів у Шевченка належить слово доже, що в сучасній мові має здрібнілу форму — ліжко крім неозначених випадків у живій мові, де воно заховало ще свій давний характер під впливом церкви: Преподобніі во славі і на тихих дожах радуються, .../534/, І полягли на дожах гості./529/.

Слово чадо в Шевченковій мові вжите замість літературного — дитина зі зміною давного корінного Д на а: Так гине за його, за те чадо поганеє,.../483/, Тільки ми, Адаме, твої чала преступніі не одпочиваєм./537/, Прорци своїм лукавим чалам,.../574/.

Архаїчний характер мають вислови, закінчені на -ише, часто з церковнослов'янським коренем та біблійно-релігійним змістом, як: усобиша, позориша, торжиша, селиша, пристанише, знайдені в поезії Шевченка:

Усобиша розсіваєш, святішої волі - не приймаєш! /237/, І тихо-тихо упустила усобиш лютю змію. /230/, З позориша увечері у терни сховався... /537/, І на торжиша і в чертоги живого істинного Бога ти слово правди понесла. /538/, Ході-мо в селиша, там люди, а там, де люди - добре буде, ... /400/, Імені Господь пристанише, заступником буде... /306/, Нема пристаниша, господи! /401/.

Іменники небо, чуло, слово, що в однині відмінюються за твердою групою середньої відміни ¹, у множині приймають архаїчний суфікс -ес - відмінно від літературної мови, де, поруч нормальних форм, такий суфікс можуть приймати тільки слова: небо і чуло:

І ми, читая, оживаєм і чуєм Бога в небесах. /505/, А може й сам на небесі смієшся, батечку над нами... /507/, Літа орел, літа сизий попід небесами, ... /98/, Сіяло сонце: в небесах ані хмариночки; ... /275/, ... слова твої, о Господи, такі. /545/, І слова його святії на серце падали Марії, ... /557/. І чудеса твоїм увірують на світі... /545/.

Старослов'янське слово в українській мові означає мову, оповідання, слово. Получене з назвою Бог - богослов, є такою складеною формою, що замінює давню грецьку назву теолог, тобто людини, що займається шлеканням релігійного культу. Тому, що церковна література, писана старослов'янською мовою, і в тій же мові відправляється Богослужба, назва богослов перейшла до лі-

¹ О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст. 85.

тературної і живої мови без українського відповідника. В такій формі стрічаємо цю назву в Шевченка:

Оце — то так, що богослов! У батька краде! /468/, А Настуся з богословом заповіді вчиться. /466/, По волі, тату, та ще й з богословом. /464/, І дарував же мені Бог таке дитя, такого сина! І богослов уже. /465/, Заставить треба богослова, щоб дома байдиків не бив,.... /465/.

2. Прикметники.

В літературній мові прикметники бувають повні й короткі, тобто з закінченням -ий, /-ій/ і без закінчення. В старослов'янській мові прикметники мали свою відміну й іменну; вони відмінялися так, як іменники¹. Пізніше вони в'язалися з формами заіменника и, ѿ, к і в той спосіб повстали такі сполучення, як добрѣ-и, добра-ѿ і т.п. Ці Заіменники вимовлялися без наголосу, тому з бігом часу вони зрослися з попередніми прикметниками в одну цілість, а згодом дали форми новіших складених прикметників. Ці давні прикметники відмінялися окремо, а додані заіменники теж окремо: добра-ѿго, добру-ѿму і т.п. Пізніше через уподібнення кінцевого голосного прикметника до початкового голосного заіменника утворилися теперішні форми доброго, доброгому.

В сьогочасній літературній мові невелика кількість прикметників зберегла давню іменну форму і то тільки в називному відмінку однини чоловічого роду². Сюди належать присвійні прикметники і деякі інші, як: певен, повен, винен, рад, здоров і т.п.

1 О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст. 90.

2 О. Синявський, Норми української літературної мови, Львів, 1941, ст. 63.

І в мові Шевченка не рідким явищем є короткі форми прикметників. Частина з них znana в українській мові і часто вживана, а частина взята з старослов'янської мови. Слова забвен і приуготован мають значення прикметникове, хоч це дієслівна форма *part. pres. pass.*, а короткий прикметник стар в сьогочасній мові не вживається:

Поборгуй, будь даскав - завтра оддам./99/, Пливе човен води повен.../100/, Пекельних мук безкраїй ряд ... і повен Рим байстряті/234/, Блажені блажені Тебе, злая, в радості застане.../307/, Я стар був немошен./509/,... Однаково - чи жив, чи загинув./310/, Чи жив - здоров?/61/, жив Бог! Жива душа моя/236/, Коли не жив чорнобривий.../61/, Я стар чоловік,.../443/, Приуготовен веселий пир;/529/.

В жіночому й середньому родах і в непрямих відмінках чоловічого роду форми іменної відмінки прикметників затрапилися, а на їх місці повстали повні форми. Сьогочасні повні форми повстали зі стягнення давніх повних форм добра, добрії і т.п. Давні повні нестягнені форми вживаються зрідка ще й тепер, але тільки в поезії та в народних піснях.

Давні нестягнені прикметники належать до улюблених форм Шевченка. Вони стали загальним явищем в його поезії. Частина таких прикметників означає поняття світського, а частина церковного характеру:

Пошли мені святее слово,.../525/, Не говорить ні сам сивий верховорець, ні його святії- .../526/, І святая твоя слава як пилина,.../200/, Та щоб йому всі святії талан-долю слали:.../202/, Спаси ти нас, святая сило!/234/, Святая сило всіх святих!/553/, Моя ти доле молодая!/542/, За те, що так широко вона полюбила козацькі очі?/24/,... вельможная пані,.../81/, На питев горі! Де свекруха злая.../37/, І люди темні, незрячі, дива господні побачать./547/, Я! сестра елиная твоя!/397/, І прийняла в живу душу світ незримий.../527/, Святої правди і любові зоря всесвітняя зійшла!/528/, Бо люди

чужі ї ї засміють./24/, Як би то далися ордині крила-.../24/, ... покинув батька, неньку стареньку,.../32/, - Не-хай тебе Бог прощає та добрі люди!/45/, Серце моє кохане!/53/, Щоб понесли буйнесенькі за синє море- .../64/, Ви-сокі ті могили,.../67/, То серце щечече господня славу,.../38/, За темні ночі.../35/, Встає п'ляхенька земля,.../82/, Сам позаду бере зомліду.../93/, Остання кара, остан-ня вечера!/129/, А де ж твої думи, рожеві квіти?/216/, А де ж тая весела дівчина - дитина?!/226/, А де ж тая ма-льована, шитая хустина.../226/, ... що в сироти хустка буде мережана, мальована.../224/, Мое дружнє посланіє.../292/, Росли сини і веселили старі скорбні літа.../364/, І зга-дував літа свої давні, благі.../360/, Преподобні во славі і на тихих ложах радуються.../307/.

Давні нестягнені форми мають прикметники твердої і м'я-кої груп в основному в називному відмінку однини і множини, як теж рідше в інших відмінках. Часом такі нестягнені форми стоять біля себе: ... старі скорбні літа .../364/.

Окрему групу архаїзмів в мові Шевченка творить прикмет-ник благий, як самостійне слово в сполученні з іншими частинами мови і в формах похідних. Це слово - церковного характеру; воно надає поважного молитовного тону поезіям:

... і пошли благий кінець, о всеблагая!/553/, Згадав свої благі літа,-.../248/, Отак братів благих своїх Господь не забуде,.../306/, Преблагий був муж на світі Максим отой, сину./521/, Кого благає благі, раби незрячії, сліпії?/532/, Трудящим людям, всеблагий,...свою ти силу ниспошли./576/.

Прикметник благий сполучується з іншими частинами мови і в той спосіб повстають нові слова ¹:

¹ Поруч прикметника благий виступають похідні форми, споріднені з ним, то є іменники і прислівники, а найчастіше іменник благодять. Часом такі іменники приймають суфікси і на-бирають іншого значення: благодати, благодять, благодаті, бла-говоленє, благовістителя, твої блага, блага вам.

Болота засипав благородними костями,.../220/, "Молітесь, братія, молітесь!" - Так благочинний починає; .../102/, Прийшла молодиця на той хутір благодатний у найми проситься./277/, Блаженний муж на лукаву не вступає раду,.../301/, Давид, святий пророк і цар, не дуже був благочестивий./396/, Благоуханний сільний крине!./555/, "навсегда" оставсь треблагосклонним./540/. Усі ті могили - усі такі. Начинені нашим благородним труном,.../508/.

Рефлексом старослов'янського ПРАВЪДНЪ в сьогочасній мові є праведний. Хоч цей прикметник знаний в літературній мові і в діалектах, то характер його - архаїчний - церковний:

І димом праведного вкрило./238/, Ось слухай же, сину, про Максима праведного.../522/, За те, за що Каїн убив брата праведного.../523/, Отаким то муж праведний був він на сім світі./522/, Вже повимирали ті люди, мої свідки, праведні люди!./521/, А Іосип праведний сидить.../557/, О старче праведний, багатий!./558/, І ти дивилась, як розстигалися, стелились круги широкі над ним, над сином праведним твоїм!./538/, Не громом праведним, святим тебе уб'ють./536/.

Архаїчний характер має прикметник лукавий, хоч він знаний в літературній мові, в діалектах і в живій мові освічених верств. Цей давний прикметник здобув собі місце на сучасному українському ґрунті за посередництвом церковної мови. У Шевченка він досить поширений:

Не дай знушатися лукавим.../234/, А багатим судом лукавим помагають?/304/, Доки, Господи, лукаві хваляться,.../305/, Хто б спас мене од лукавих і діючих злая?/305/, І воздасть їм за діла їх крижаві, лукаві.../306/, І язик мій оніміє, висохне, лукавий./307/, І нову славу воспоем честним собором, серцем нелукавим./307/, Що я Україну забуваю або лукавих проклинаю.../384/, Амоне, брате мій лукавий!./397/, Не новий оцеї лукавий лановий:/477/, Такого лютого ніхто, ніхто і здалека не бачив, як я, лукавий./517/, І лукаві! господню святую славу розтлили.../420/, Та матер Божію гнівил своїм смиренієм лукавим./596/.

Поряд з цим прикметником Шевченко вживає спорідненого з ним дієслова лукавити з перечкою не в значенні робити добре

або чесно поступати. Треба додати, що ці літературна мова, ні діалекти такої форми не знають: Ти не дукавила з мною,.../541/, Ми не дукавили з тобою,.../541/.

Одним з оригінальних Шевченкових архаїзмів є прикметник кроткий, незнаний в сьогочасній літературній і живій мові. Це старослов'янська форма КРОТЪКЪ /після випаду глухихъ/ з повним закінченням, часом не стягненим:

Помпії Нума, римський цар, тихенький, кроткий государ, пішов любенько погулять.../578/, Підняла на той фавор свої святії очії кроткі Марія.../556/, що не спасе їх добрий цар, їх кроткий, п'яний господар,.../574/, Наплювали на тебе, чистую, кати; розтлили, кроткую /570/,... і дивились на ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію.../562/, Господь послав тебе нам, кроткою пророка.../546/, І тихим, добрим, кротким словом благовістив їм слово нове,.../529/.

Залишком старослов'янської мови є прикметник непорочний, що перейшов на український ґрунт за посередництва церкви. В церковних книгах це слово вживається як епітет для Богоматері. У Шевченка воно може відноситися не тільки до особи, але теж до інших фізичних і абстрактних понять:

На тебе, мати, возлагаю. Святая сило всіх святих! Пренепорочная, благая! /553/, Сам Бог розмовляє непорочними устами. /492/, Молодою, поєнепорочною, святою в малій хатині буде жить любов та чистая. /502/.

Прикметник - неповинний має форму сьогочасну, однак належить до архаїзмів, бо префікс -по- є давній, зв'язаний зі старослов'янським ПЕПОВИНЪНЪ : І тихо, весело прийшли, душею-серцем неповинні,.../580/, І пресвятая, неповинна, за нас, лукавих розп'ялась! /561/, Мій любий краю неповинний! /573/.

Давного походження є прикметник лютий, вживаний в живій

народній мові і зрідка в літературній, особливо у відношенні до ворога; знаний є зворот: лютий ворог. В старослов'янській мові цей прикметник не мав закінчення: ЛЮТЪ. Шевченко деколи додає до нього суперлятивний префікс пре-:

Такого лютого ніхто, ніхто і здалека не бачив,.../517/,
А ти, прелютий... Горе! Горе! /579/, Царі з міністрами - ра-
бами тебе, о люту, зацкують? /591/, Не роне лютий! /530/,
Вороги!! і люті! люті! Ви ж украли, в багню погано заховали
алмаз мій чистий, дорогий,.../512/.

Прикметник лютий може відноситися до іменників неособо-
вих, а навіть абстрактних: Тепер прелютая година на нашій слав-
ній Україні./443/, знову люта гадина вилася в саме серце./520/.

В одному випадку стрічаємо у Шевченковій мові давню імен-
никову форму люта /gen.sing./. Поет ужив цієї форми за вимогою
ритму, а теж по аналогії до іменника зла, що до нього вона відно-
ситься: Люта зла не дієш без вини нікому./234/.

Є теж дієслівні споріднені форми: А він нехай лютує на
землі,.../505/, Лютуй! лютуй, мерзенний старче!/536/.

В прикметнику милосердний випадає приголосний н, що надає
тому прикметникові форму старослов'янського МИЛОСРЪДНЪ:

І милосердий істукан звелів везти із Сиракузи у Рим
в кайданах християн./533/, Милосердый, святий Боже, милий!
- /315/, Добросердим - малим,... рай небесний пошли./578/.

До особливих архаїзмів Шевченка належать прикметники
благая і злая. Це старослов'янська форма називного й знахідного
відмінків множини на середній рід. Згадані прикметники мають
повне нестягнене закінчення. В такій формі вони не знані в сьо-
гочасній мові:

Не творить благая./303/, Во псалтирі і тишані воспоем благая,.../307/, Се Бог судить, визволяє довготерпеливих вас, убогих. І воздає злодіям за злая!/547/, І їм правдою своєю вертає їх злая./304/. Хто б спас мене од лукавих і діючих злая?/305/, Тебе злая в радості зас-тане..../307/.

Старослов'янське слово ВЕТЪ/ѣ - давний, старий належить до оригінальних архаїзмів Шевченка: Скажи, що правда оживе, натхне, накличе, нажене не ветхее, не древле слово.../574/, Бо-жа благодать на ветхую Єлисавету учора рано полилась./556/.

Старослов'янський прикметник НЕЧЪСТИВЪ у Шевченка виступає, як нечестивий, що на українському ґрунті перейшов фонетичну й морфологічну зміну. Він затратив давню іменну форму та прийняв повне стягнене закінчення згідно з мовним законом. Такої форми українська писана й жива мова не знає. Вона є питоменністю Шевченка:

Зібрався, мов Іуди на суд нечестивий против Христа. /236/, І окинув нечестивих орліми очима./236/, А лукавих, нечестивих і слід пропадає,- .../301/, Дитя своє! Ірод нечестивий занепастих.../327/.

Цінаву морфологічну зміну перейшов прикметник ДИВОЧНИЙ. Суфікс -оч- змінив його будову, а значення залишилося незмінним¹. Така форма обоснована вимогою ритму і потребою надати поваги благовістникові Богоматері: І слухала, як молодий дивочний гость той говорив./557/, Це подівсь дивочний гость отой лукавий?/559/.

Старослов'янський прикметник ПРАВЪ отримав повне стягнене закінчення і в такій формі зайняв місце в новій українській

¹ Сьогоднішня форма дивний не має відхилень ні в літературі, ні в діалектах.

лексичі: Яко Бог кара неправих, правим помагає./307/, І осудять неправедних судом своїм правим,/534/, І осудять губителів судом своїм правим,.../308/.

Прикметник хиренна, хиренне не вживається в сьогочасній мові. У Шевченка читаємо: І де взялось таке хиренне? /405/, А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух ставити,.../544/.

Вислів обюдні є старослов'янський, взятий з церковних книг: Може зійдуть, і виростуть ножі обюдні,.../201/.

В одному випадку це слово має форму прикметникову: І мечі в руках їх добрі, острі обюду,.../307/.

Один раз знаходимо в Шевченковій мові старослов'янський прикметник червленій: В червленій ризі помагає.../395/.

Префікс пре- є одним з елементів будови слів. Поруч себе він має повноголосний префікс пере- більше поширений та загально-український, що відповідає духові української мови. Частина слова пре- перейшла на український ґрунт з давньої мови і вживається головним чином в літературі і живій мові освічених верств.

В Шевченковій мові суфікс пре- є частим явищем і додається, головним чином, до слів, зв'язаних змістом релігійного характеру, як: пресвятая, пречистая, пренепорочная, преподобний і т.п.

І, пресвятая, неповинна, за нас, лукавих, розп'ялась! /561/. І каже: - Сонце пресвяте на землю радість принешло... /580/. За правду пресвятую стать.../539/, Перед іконою пречистої горить лампада уночі./500/, А ти, пречистая, свята, .../542/,... якби пречистій їй не дав ти руку./558/, О ти, пречистая в женах! /555/, Воззри, пречистая, на їх,.../553/, А вона, пренепорочная Марія, сидить собі коло вікна./559/.

І станом гнучим і красою пренепороочно-молодою старіі очі веселю. О святіі! Пренепорочніі! - сказав,.../568/, Не зовіте преполобним лютого Нерона./299/, Як була я молодою преполобницею.../120/, І зовіки стане слава, преполобним слава./308/, Преполобніі во славі і на тихих дожах радуються,.../534/, Ото ж премудрий прозорливець поміркувавши, взяв елеї,.../588/, Тільки ми, Адаме, твої чада преступніі, не одпочиваєм.../537/.

Іменниковий прикметник Святославлю /знахідний однини на жіночий рід/ має давний суфікс - д - з м'яким закінченням -ю: Носив єси на байдаках ... дружину тую Святославлю! /579/.

На увагу заслуговують давні прикметникові неповноголосні форми младенческие і младенчі. Обидві вони взяті з церковних книг: Не заговориш ні про горе, ні про младенческие сні./341/, ... і полились ще в перший раз младенчі сльози.../341/.

В одному випадку Шевченко пише: мдліі. Тут крім браку повноголосу і повного нестятненого закінчення немає морфологічної зміни у відношенні до сучасної форми: А в городі мдліі влови в своїх світлицях, чорноброві, запершись, плачуть,.../395/.

Дієслівні форми part.prät.pass. затратили своє дієве значення, а набрали прикметникового пасивного характеру¹. Закінчуються на -ний, -тий, -вий, -мий. Деякі з них мають давний подвоєний суфікс: ізбранний, просвіщенний та інші прикметники старослов'янської мови фонетичного й морфологічного характеру, як от: в слові ізбранної давний префікс із-, в слові просвіщенних шиплячий -щ- заступає нове -ч-, в слові хранимі немає повноголосу:

¹ М.К.Глуцький-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.224.

... той син єдиний Богом іабранної Марії,.../526/
 А жаль мені і жаль великий, на просвіщенних християн,/412/
 А я, мов проклятий той Іуда, одринутий і людьми і Богом,
 /518/, Мелоточивими устами цілуються і чисті ждуть,.../545/
 ... неначе чума в Давидовім граді, Господом хранимим,.../395/.

Прикметник - праведничу -/знахід.од.на жіноч.рід/ цер-
 ковного походження: Вловлять душу праведничу, кров добру осу-
 дять./306/.

Овніх /місцевий множини/ - овечий: Молітеся! Люті зві-
 рі прийшли в овніх шкурах.../237/.

Зельний - старослов.- СЕЛЬНЪ - земельний, що належить
 до землі: Цвіт зельний, наша красота!/558/.

Старослов'янське святпомазаний¹ перейшло на україн-
 ський ґрунт за посередництвом церкви та залишилося в давній фор-
 мі: І ми б подержали в руках святпомазану чуприну./394/.

Один приклад - в іменниковій формі: Хотілося б зогнати оскому
 на коронованих главах, на тих помазаниках божих.../394/.

3. Дієслова.

Дієслова, що мають спільний корінь, подібне значення
 і подібний вигляд називаються спорідненими. Різняться вони від
 себе будовою, тобто частинами, що додаються перед і після коре-
 нів. Ці частини, то префікси й суфікси. Вони, додані до коренів,
 надають дієсловам іншого відтінку, або навіть часом іншого зна-
 чення.

¹ Це складне слово, якого перша частина - прислівник,
 а друга - віддієслівний прикметник.

На українську мову, в часі її розвитку, що тривав довгі сторіччя, мала вплив старослов'янська мова, що до кінця 18.ст. була мовою українського писменства. Тому та стара мова передала в спадщині багато прикмет сьогочасній українській. Це зауважуємо теж в словотворенні, де залишилися давні частини слів, не заступлені новими, або рівнорядні з новими частинами слів. Такі архаїчні прикмети виявляються в частині діалектів та, навіть, в писменстві, переважно під впливом церковних книг і релігійних практик, ведених в старослов'янській мові.

Шевченко, вихований на традиціях тих церковних книг, переповнений релігійним духом до глибини душі, в своїх поезіях зберіг давні словотворні частини, а то й багато давних слів та зворотів.

До таких словотворних частин належить давний префікс вос-, що виступає перед дієсловами, яких корінь починається на приголосні д і х :

Псалом новий Господеві... воспоєм честним собором,... /584/. Во псалтирі і тимпані воспоєм благая,... /584/.
І воспоє знову твої блага честним серцем,... /302/. ... воспоє ... псалмом і тихим і веселим святую доленьку твою. /553/. Та й заходилися б обоє царів або що воспівать. /394/.
Мужі воспріянули святіі,... /569/. Восхвалимо тебе, Боже, хваленієм всяким; /303/.

Перед іншими початковими приголосними /в.д.з.р.д.г.с/ стоїть префікс з кінцевим дзвінким приголосним -а- воз- :

Я месію іду народу возвістити.- /557/. Святую правду возвістити! /420/. Та хоч старенький Божий глас возвисьте, дядино. /394/. А з тихої твоєї хати нам возвістилася. /558/.
І возвеличимо надиво і розум наш і наш язик... /545/. Возвеличу малих отих рабів німих. /545/. І воздасть їм за діла їх криваві, лукаві,... /306/. І оживу і душу вольную на волю із домовини ~~возведу~~. /546/. На тебе, мати, возлагаю. /558/.

Крім того префікс воз- стоїть перед словами з початковим голосним о :

Самі тебе обдурили і, скиглячи, возопили: алілуя!/582/, Святий закон... возобновлять мужі есеї./560/, І знову іменем Христовим возобновим наш тихий рай./364/,... а ти... мов залото в тому горнилі, в людській душі возобнови-дась,.../570/.

В одному випадку префікс воз- попереджує ще один префікс про- : провозвістителя: Чи то якогось розп'яли провозвістителя месії./559/.

В слові вспом'яне префікс вос- перед початковим приголосним ц втратив голосне о для зменшення кількості складів, зв'язаного з вимогою ритму: Сингич - агич кайдак вспом'яне, тихенько спуститься з гори.../386/.

Префікс вос- зберігається в слові воскреснути. Тут префікс і корінь старослов'янського походження. Префікс ВЪС доданий до слова КРЪСНХТИ¹. На українському ґрунті, після переведення, згідних з мовним законом, фонетичних змін, повстало слово воскреснути і форми похідні. Це слово має церковний характер, а до літератури й живої мови перейшло за посередництвом церкви. Поза церквою воно вживається тільки в переносному значенні: Воскресну я! - той пан вам скаже, - воскресну нині!/545/, Воскресни мамо!/573/.

Крім префіксів вос- і воз- в мові Шевченка має місце, подібний своєю будовою, давний дієслівний префікс во-:

¹ А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

То так і воп'ється пазурами в саме серце./522/, Вона-рється в дому тихім, в сім'ї тій великій,.../306/, Така, як ти, колись лілея на Іордані пропвіла і воплотила, про-несла святеє слово над землею./548/.

Дієслівні префікси із-, іс-.

Шевченко залюбки вживає давного префікса із-, в дієсло-вах давного походження і сучасних, чим архаїзує навіть нові українські слова в поезіях релігійного й світського змісту:

.... той син єдиний Богом ізбранної Марії,.../526/, Поможи нам, ізбави нас вражої наруги./303/, Ізогнеться стан високий, брови полиняють,.../149/, Ізнишила, ізмарніла, кинула господа,.../204/, Підкралися, щоб ізнякати; /27/, Ізнемігся козаченько,.../71/, Жидога дрижить, ізігнувшись над каганцем. Не допуска, поки злому ізаряється яма./93/.

Перед початковими приголосними к.п.х приголосний пре-фікса із- переходить в іс- :

І плача, матернього плача, ісполню гради і поля.../573/, Ісправник аж просить, щоб нікого не пускали,.../270/, Во глас єдиний ісповедуй свої гріхи./581/, Горе нам було б, іскушеним рабам!/564/, У нас же й світа, як на те - одна Сибір неісходима!/289/.

На місце загально-українського дієслівного префікса а- Шевченко вводить давний со- для надання дієсловам старослов'ян-ської звучності:

Коло їх постав ти ангели свої, щоб чистоту їх соблюди. /577/, Постави ангели свої і чистоту їх соблюди. /577/, Кри-чите, що Бог создав вас не на те, щоб ви неправді поклони-лись!/293/, Добре отим сиротам шасливим, що не мають отих батьків, то й не согрішають. /468/, Хоть раз, сердего, со-бдули!/596/, Я не знала, що я тяжко, тяжко согрішила!/259/.

Новий дієслівний суфікс роз- /старослов'янський РАЗЪ-/, доданий до давного слова тлити творить разом з тим словом давню старослов'янську форму. Як ілюструє цей приклад, Шевченко комбінує нові словотворчі частини з давніми, творить гармонію

між ними, зіставляє давні мовні елементи з новими, нові форми підсилює давніми частинами, а давні новими і так робить свою поетичну мову гнучкою та еластичною.

Приклади:

Напхивали на тебе, чистую, кати; розтдили, кроткую! /570/, Да зрить розтленная земля, що я держитель.../573/, Скажи, що правда оживе, натхне, накличе, нажене не ветхее, не древле слово розтленное,.../574/, І все розтдили, оскверниши,.../587/.

В дієсловах пребудет, предстануть, пребували - префікси старослов'янські, додані до новітніх коренів, щоб їх зархаїзувати. В перших двох прикладах, на українському ґрунті, префікси не ставляться, в останньому префікс пре- відповідає новому пере- :

І пребудет твоя воля, і труд твій не всуе./305/, Круг одра, круг смертного твого предстануть.../530/, І "благо-склонні пребували всегда к ефрейторам своїм"./539/.

Рефлексом старослов'янської форми сѣати правильно мала б бути сьогочасна форма ссяти¹, одначе втерлася форма без подвоєння приголосного с : сяти. Зрідка старе сіяти появляється теж в письменстві й живій народній мові і в мові освічених верств. В Шевченковій поезії давня форма сіяти стала загальною, згідно з загальною його тенденцією до архаїзації:

Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було?/355/, Родилась на світ жить, любить, сіять Господньою красою,.../353/, І світ ясний, невечерній тихо засіяв.../298/, Сіяло сонце: в небесах ані хмариночки; /275/, Столітній оці, як зорі, сіяли,.../133/, Зіронуки сіють; /47/, - ... тільки слава сонцем засіяла; /37/, Сіє в золотім вісоні.../568/, Мітла огненна осіяла; /561/, Гість стояв і ніби справді засіяв; /557/, Мов намальований, сієв,.../557/.

1 І.Огієнко, Мова Максима Рильського, Варшава, 1936, ст.8.

Форма ссая, створена згідно з мовним законом, мало вживана в новітній мові, переважно в живій мові і у письменників та поетів східної України. У Шевченка стрічається тільки раз: А з неба місяць так і ссая; /25/.

В західній Україні знана є форма сяти, а в діалектах зоховалася давня сіяти. Це під впливом старослов'янської мови.

Старослов'янське дієслово ЗЬРѢТИ в основному вийшло з ужитку сьогочасної української мови. Знають його переважно діалекти західних земель. Його місце зайняли форми: дивитися, бачити. Тексти старослов'янських пам'ятників ілюструють, що ця давня форма ЗЬРѢТИ змінювала своє значення через додавання префіксів /ВЪ-, НА-, ПРИ-, ПРО-, ОУ-/ . Нова мова взагалі не знає тої давньої форми без префіксів.

У Шевченка це архаїчне слово є загально вживаним в різних формах з давніми й сучасними префіксами та без них. Приклади без префіксів, після проведення фонетичних змін, виявляються найближчими до старослов'янських відповідників. Їх ставить поет у зворотах, що відносяться до релігійних понять:

Да зрять розтленная земля, що я держитель.../573/,
І сказали:— Не зрять Господь, ніже тее знає.—/305/, Не зри!
Сльозу пророчую утри!/555/, Не зрять Бога над собою, не
знають, що діють./304/, Месію, самого Бога на землі вона
вже зріда./567/.

Префікс -у надає дієслову доконаного виду. В західноукраїнських діалектах змінюється корінь через додання приголосного д між з і р. Шевченко зберігає давню форму без вставного д:

Бодай не довелось нікому узріть такеє!/564/, Узріть
його, поцілувать своє єдинеє дитя.../347/, О святіі! Пре-

непорочні! – сказав, як узяв діток./568/, Во Іудеї не було – промовив гость – того ніколи, що нині зрється!./557/, Такої Вожді краси ніхто не уарить!./555/, Без тебе сонця не узяю,.../397/, І каже: поти не умру, поки месію не узяю!./560/.

Приклад з префіксом про-: Незрячі прозяють, а кривії, мов сарна в гаю, помайнують./547/.

Префікс за-: Щось пророче мені вже зазирає в очі,.../511/.

Приклади з префіксом по-, поширені в західних діалектах, не рідкі й у Шевченка:

Виступав шербатий місяць з-за могили і на шатро мов позирав,.../321/, І на Умань позирає.../299/, Позирає на приблуду.../322/, Мов мертвець очима зеленими, позирає на світ, з домовини./357/, На Дніпро позирав, тяжко плавав, ридав,.../332/, Та, знай, на сонце позирали,.../477/, І сумно, сумно позирає на той широкий Божий став,.../554/.

Приклади з іншими префіксами:

Як ви гарнесенько і я із-за решотки визирали.../331/, Розриті могили в степу назирає./291/.

Префікс о- є Шевченковим твором, бо ні в давній мові, ні в мові народній його немає. В західноукраїнських діалектах на цьому місці виступає звичайно префікс об-: А один, щонаймолодший, озирнувшись, та вилами пана.../478/, От пішов я город озирати./219/, Мовчки озирали мученика./236/.

Оригінальний теж Шевченків префікс в-: А в городі младі вдови в своїх світильнях, чорноброві, запершись, плачуть на малих дітей вазираючи./395/.

Особливий префікс Шевченка -воз-: Воззри, пречистая на їх,.../553/.

Дієслово благословити перейшло з старослов'янського на

український ґрунт за посередництвом церкви і вдержалося в літературній мові та в діалектах, однак тільки для висловлювання релігійних понять або в переносному значенні.

Шевченкові поезії часто писані в церковно-біблійному тоні, тому й пересякли висловами Святого писма. До таких висловів належить дієслово: благословити:

Благослови мене, друже.../598/, Благо Вам! – сказав апостол утомлений і оргію благословив./529/, Благословенная в женах, святая праведная мати.../526/, Боже тебе благослови, моя дитино!/464/, Привітав мене, лущипер, благословив діток.../327/, Благословить дітей своїх твердими руками./298/, Поблагословила свого Марка.../281/, Благослови на мечь і на муки.../253/, Благослови, отамане, коло села стати.../225/, Благослови шунать долю.../79/.

Поруч з складеним словом благословити є слова подібної структури з іншою другою складовою частиною: благословити ^{волювати} ~~волювати~~ і благословити. Вони мають виключно церковний характер і в сучасній мові є неznані:

Може, вдарять або дулю дати благословлять./218/, А в юго сестру благословили взятъ.../532/, А кому самі благословили дати свою підложницю в супруги.../532/, І тихим, добрим, кротким словом благословити їм слово нове.../529/, Своєю любов благословити./420/, Та, йдучи в Рим благословити, зайшов у гай.../529/.

Старослов'янське дієслово МИЛОВАТИ або з префіксом ПО – МИЛОВАТИ за посередництвом церкви перейшло до новітньої української мови й до діалектів. Воно зрідка вживається і то у відношенні до релігійних понять /хай вас Бог милує/ або до найвищих державних чинників, які дарують смертну кару /помилував його/.

У мові Шевченка це давнє слово займає місце без префікса і з префіксом по-:

І ви молилися, та вас ніхто не милує. Не вміють вас і помилувати гаразд! /533/, ... додали, що бронзовий той кесар буде і милувати. /532/, За що так милує Господь лихую твар таку, ... /415/, Та Бог помилував, ... /342/, Молюся, Господи, помилуй, ... /234/, Молітеся! Молітеся! Господи, помилуй, ... /238/, А ми помилуємо вас. /535/, Чи ж кат помилує кого? /532/.

Крім того є форма іменникова милость і прикметникова милостивий: Щоб милость душу осінила, ... /415/, А Боже мій милостивий, ... /468/.

До ряду Шевченкових архаїзмів належить слово спаси, що рівнож закріпилося на українському ґрунті через церкву. Це слово мають у своїй лексиці літературна мова й діалекти. Хоч українська мова має новий відповідник врятувати, то давнє спаси має глибше значення; воно звучить в устах людей у великому нещасті, коли вони звертаються до Бога, або коли йдеться про поважну справу /нпр. спасай Україну/:

Спаси ти нас, младенче праведний, великий, ... /552/, І люд окрадений спасе од ласки царської... /574/, І нам спасителя спасли од Ірода. /562/, Марія сина привела. Єдиную тую дитину, що нас од каторги спасла! /560/, Спаси мене, мій Боже милий! /560/, Хто б спас мене од лукавих і діючих злая? /305/, Молитва не спасе мене... /501/, Боже, спаси, суди мене ти по своїй волі. /304/, Спаси мене, спаси мою душу, ... /302/, Спаси мене од лютої муки! Спаси мене. /302/.

Слово верати має у Шевченка значіння: говорити, отвирати, снити, маячити. Більшість прикладів не має префіксів, а в двох прикладах є префікси при- і от-:

А то верзе бісизна-що... /477/, Що це таке верзете ви? /268/, Нехай верзуться їм кайдани, ... /540/, Та іноді старий козак верзеться грішному, ... /487/, Нічим отверзуться уста. /547/, ... звичайне, такий і сон приверзеться. ... /507/.

Повище дієслово зрідка можна почути в живій мові народу

в фразі : що ти верзеш? - в значенні - що ти говориш, якщо хтось говорить недоречі.

В мові Шевченка знаходимо архаїзм осквернити, що виводиться з старослов'янського СКВРЪНИТИ, ОСКВРЪНИТИ, незнаний в сучасній мові писаній і живій. Це дієслово вживається в дійсному способі активного стану, в формі доконаного дієприкметника пасивного стану та в формі прикметниковій:

І все розтіли, осквернили, і осквернених, худосиких, убогих серцем, завдали в роботу - каторгу./587/, Святі! Бо-жі! міста ксьондзи скажені осквернили!/509/, То не стояло б над Невом оцих осквернених палат./594/, ... сонце стане і осквернену землю спалить./592/, Та нескверними устами по-молимося Богу,.../598/, Руками скверними створили свою на-дію; /574/, Іде в покої... скверний гаде! Куди ти лізеш?/352/.

Старослов'янське НИСЪПОСЪЛАТИ, вживане в молитвах, незна-не в новітній мові, знайшло відгомін в мові Шевченка. Поет в по-важному молитовному тоні звертається до Бога, щоб після згори людям свою силу і тому, за прикладом молитов, вживає того ста-рого дієслова по переведенні фонетичних змін: Свою ти силу нис-пошли./576/, Трудящим людям, всеблагий, свою ти силу ниспошли./566/, Святую силу ниспошли./577/.

Тех вислів ликувати звів Шевченко до своєї поезії з цер-ковної відправи: Ликую Рим./535/, У церкві співали: "Ісаїя ли-куй!"/125/.

В сучасній мові зрідка можна почути це давнє слово пере-важно у сатиричних зворотах.

Старослов'янське ЦЕЛЪТИ на українському ґрунті знає в одному звороті: цілюща вода. У Шевченка це слово вжите чотири

рази, раз у дійсному способі, а двічі в формі дієприкметника:

Язви язик мій за хули, та язви мира ізціли. /234/....
з незціленим в дорогу рухали. /225/, І дебр – пустиня непо-
лита, зіп'ялою водою вмита, прокинеться; /547/. Зіп'ялою
й живучої води пошукати. /256/.

У всіх прикладах дієслово вжите з префіксами а-, із-.

Старослов'янське ВЕДѢТИ збереглося вправді у літератур-
ній і народній мовах, але уживається дуже рідко. У Шевченковій
мові воно виступає з префіксами а-, по-: І зведів капицю над
гетьманом змурувати... /457/, Вомісто кроткого пророка... царя
вам поведів надати! /420/, Кайдани поведів кувати,... /420/.

Архаїчний характер мають дієслова: дамати, кончати, за-
нехати, благословляти¹. Це наворотні форми, близькі старосло-
в'янській мові, а незгідні з духом нової української мови:

"Пане полковнику, дамай!" /85/, Під землею камінь да-
мають,... /251/, І Господа благословляти за долю добрую твою.
/349/, Отак по нашому звичаю, не думавши, кончають! /414/,
... на старість одуріє і все занехаїть. /472/, А ти аж пла-
кала, молилась – та й занехала. Везла назад гацюку люту...
/502/.

Слово занехати на знане ані в літературній мові, ані
в діалектах. Приклад кончають стрічається в східноукраїнських
діалектах.

Старослов'янське ЗѢВАТИ на українському ґрунті зазнало
фонетичної зміни і отримало форму звати. У Шевченка це дієслово
має вокалізований глухий звук ѣ і вживається в значенні – кли-
кати і називати:

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови,
Львів, 1941, ст.87.

І Бога Богом назову./505/, Моя ти доне! - Твоєю думу назову./546/, Сміються люди надо мною, зовуть покриткою,... Чому ж його не так зовуть?/409/, Я не буду знати, як і зовуть.../273/, І зовуть заклятим./152/, ... а люди й зовуть Волохом;/98/, А сонце спатоньки зове.../474/, Отопі мене, мій друже, зови на пораду./458/, Де ти? Де ти? Озовися!/441/.

В східноукраїнських діалектах збереглася форма з голосним о в корені, як і в Шевченка, в західних говорах переважно без голосного о.

Шевченко ввів до своєї поезії форми давнього дієслова ректи, що зрідка стрічаються в живій українській мові ще й тепер:

І рек во гніві:- .../579/, І чабани його убогі Еммануїлом нарекли./561/, Вожії глаголи, святую правду на землі і про-рекли, і розп'ялись.../567/, І плаче, плаче, Ярославна в Путивлі городі ... й рече: .../580/, Полечу, рече, зовулею,.../580/, й рече, що цар наш Бог,.../574/, Старий нарек його Іваном.-/557/, Прорри своїм лукавим чадам,.../574/, І ри: нащо та сука, ваша мати, зо львами кліщилась,.../572/.

Прикметникова форма дієслова ректи: А радість матері Марії неіареченная./567/.

Старослов'янське ПОЧИТИ, ПОЧИВАТИ в українській мові звучить: спочити, відпочивати, спочивати. Відхилення немає і в діалектах.

Шевченко пише: почило, опочивати, опочий, тобто зберігає давні форми, часом додаючи до них префікс о, що повстав зі скорочення загальноукраїнського префікса од-, від-: ... опочий, бо ти аж надто вже втомилась,.../573/, День погас, і все почило. Сивий в хату й собі пішов опочивати./514/.

Дієслово розцінати належить до лексики сьогочасної літературної й живої мови. Однак його походження давнє, зв'язане зі смертю Ісуса Христа на хресті. Старослов'янське РАСПАТИ означало

прибиття Ісуса на хрест. Воно через церкву дійшло до народу і до літератури. Це дієслово уживається в значенні – прибити когось на хрест або в переносному /хтось розпинається за ідею/. Воно має місце в поезії Шевченка:

Розпинать, а не любить ви вчились брата! /539/, Нехай усіх нас розпинає. /535/, І намальовано: розп'ятий за нас син Божий на хресті. /526/.
 Дієприкметникові форми: І помолились перший раз за нас розп'ятому. /538/, І спас тебе розп'ятий син Марії. /538/.
 І прийняв в живу душу світ незримий твого розп'ятого сина! /527/.

Старослов'янського походження теж слово трепетати, зна- не в літературній мові і в діалектах: І ніч стрепенулась!... /183/, Земля тряслася, трепетала... /572/, ... застогнав, широ- кий, і шкурою, сірий бугай стрепенув... /181/, Прислівникова фор- ма: ... і мовчки трепетно раділа, ... /568/.

Старослов'янське дієслово ИСПОВѢДАТИ перейшло до укра- їнської мови через церкву з фонетичною зміною в формі сповідати. В живій мові, крім основного свого значення у зв'язку з виявлю- ванням гріхів, воно нерідко має переносне значення: І перед ким мої думи буду сповідати? /312/, І хочеться вповілатись... /492/, Нехай хоч зараз сповідає отець Хома ваш голосний! /470/.

Зі словом сповідати в'яжеться друге подібне причашати. Його функція виключно церковна, в іншому значенні воно звичайно не вживається. В тому причина, що згадане дієслово зберегло дав- ну форму: Зanedужала небога. Уже й причашали... /284/, Та понесем товариша в село причашати.-... Сповідали, причашали й ворожки питали.- /225/.

Окремий тип архаїзмів творять дієслова складені з іншими частинами мови /благо, вольно/. Дієслівна частина стоїть на другому місці й має, незгідний з духом сучасної мови, суфікс - ств- : На всіх язиках все мовчить, бо благоуствує!/289/, І п'є горілку з мужиками, і вольнотуствує в шинку./409/.

Складане дієслово славословити повстало з двох іменникових частин: слава, слово: Преподобніі во славі і на тихих дожах радуються, славословлять,.../534/, Радуються, славословлять, хвалять ім'я Боже;.../307/.

Шевченкове глаголять, це старе дієслово, взяте з старослов'янської мови: Колись будем і по своєму глаголять,.../295/.

Старослов'янське Сѣ-ТЯЖАТИ, не знає в українській мові, у Шевченка змінило корінний голосний звук А на я: Доколі будете стяжати і кров невинну розливать.../304/.

Старослов'янське дієслово РАЖДАТИ має відповідник родити. Тільки в висловах церковного характеру збереглася давня форма: Христос рождається, або рождество Христове. У Шевченка приголосний звук д випав, а, зв'язаний з ним проголосний ж, залишився: Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав./349/.

І н ш і а р х а ї ч н і ф о р м и д і є с л і в.-- Старослов'янське дієслово ПОМАНХТИ відповідає сьогочасному - /с/поминати: І може, Господи, мене в своїй молитві пом'яне!/494/, І Господь наш вас пом'яне,.../307/, І язик мій оніміє, як забуду пом'янути тебе,..../307/.

Дієприметник петаая /від ПЕТИ/ відповідає літературному

- оспівана. В обрядових церковних піснях стрічається форма: поють, поєм і т.п.: Достойно петься! благаю!/558/.

Давнє ПОТРЕБЛЯ Шевченко пише в формі потреблю: Потреблю твою красу,..../573/.

В прикладі стенає /стогне/ поет зберіг давню форму СТЕНАТИ: Давид стенає та ридає,..../396/.

Дієслово сподіялось /церк. ДЕЯТИ/ має давні префікси с-, по-: Отакє - то сподіялось,..../518/.

В слові построїть /церк. СТРОИТИ/ доданий новітній префікс до- до давнього кореня -стро-: Один дума, як би його построїть палати./321/.

Дієслово вловлять відповідає старослов'янському ОУЛОВИТИ: теперішня його форма зловити: Вловлять душу праведничу, кров добру осудять./306/.

Один раз виступає давнє слово зжалься, уживане в діалектах в звороті: зжалься Боже! У Шевченка такий наш приклад: "Зжалься, Боже милий".

Крім архаїчних дієслівних груп або більшої кількості архаїчних прикладів на одно дієслово мова Шевченка рясніє від дієслівних давніх форм, уживаних в ізольованих випадках:

Чаш - церк.- ЧАЮТИ - надіятися, чекати: Може чаш оновлення?/357/.

Врачувати - від церк.- ВРАЧЬ - лічити: Ти радуєш мою душу і серце врачуєш; /305/.

Прозябати - церк.- ПРОЗАБАТИ - рости: Вони, кажу вам,

прозябають. Або по вашому ростуть,.../380/.

Осінити - церк.- ОСВНТИ -: Я схаменувся, осінивсь святим хрестом і тричі принув,.../594/, Щоб милость душу осінила,.../415/.

Вонми - церк.- послукай, прислухайся: Вонми їх стону і пошли благий кінець,.../553/.

Поминати - церк.- ПОМАНХТИ - споминати, згадувати: Хто без тебе грішну душу поминати буде?/45/.

Заступи - церк.- ЗАСТХПТИ - хоронити: Божа мати і заступи вас і укрий!/530/.

Укрий - церк.- ОУКРЪТИ - хоронити, стерегти: Божа мати і заступи вас і укрий./530/.

Дозрівать - з церк. - глядіти, дивитися, бачити: І сонця правди дозрівать в німецькі землі, не чужії, претеса знову!/295/.

Радуються - церк.слов.- РАДОВАТИ СЯ - тішитися: Преподобнії во славі і на тихих дожах радуються,.../307/, Ти радуєш мою душу і серце врачуєш; /305/.

Це дієслово за посередництвом церкви дійшло і зберігається в живій мові неосвічених верств, особливо в західній Україні.

Уповаю, уповають - наліятися: Молюся, знову уповаю, і знову сльози виливаю,.../318/, Уповають на корінь свій, уже гнилий,.../572/.

Літературна мова не знає цього дієслова, але поширене воно в діалектах.

Возстан - старослов.- ВЪСТАТИ /= Въз - ст./- взнестися. В старослов'янській мові префікс Въз перед початковим корінним

приголосним д затратив кінцевий приголосний звук д. У Шевченка глухий д вокалізувався, а д зберігся: А ти возстан од гроба, слово встало,.../528/.

Наміряюсь - давне слово, що вийшло з ужиття літературної мови, а залишилося в діалектах: А тепер уже, он бачиш, доходить до чого? Що я стратить наміряюсь Максима святого./523/.

Постригтися - це давнє слово збереглося тільки в літературній мові, в одному звороті - постригтися в ченці: Пострижися у лакеї.../399/.

Поникли - старослов. - НИКНУТИ - схилятися, впасти: Поникли Ігореві стязі./581/.

Начинаю - старослов. НАЧИНАТИ - починати. В літературній мові префікс на- замінюється префіксом по-: починати. Форма начинати існує в східноукраїнських діалектах: І четверту начинаю книжечку в неволі мерекати,.../493/.

Розтдили - слоганити, знищити: І лукаві! Господню святую славу розтдили.../420/.

Ламле - це давня форма - третя особа однини, створена аналогічно до першої особи однини. Літературна форма - ломить. Корінний голосний д взятий під впливом аналогії до дієслів наворотових: походжати, проживати і т.п. Ламле руки,.../397/.

В слові утледять, замість корінного д, Шевченко вставив е /рефлекс перн.-слов. д /: Як утледять, то хрестяться, і зовуть заклятим./152/.

Слідом за старослов'янськими формами дієслів Шевченко

часто творить форми активного дієприкметника теперішнього часу з фонетичною зміною шиплячого приголосного *ч* на *щ* у визвучі.

Такі дієприкметникові форми бувають давні й сьогочасні, прості й складні. Дієприкметники з давніми коренями:

а/ прості: ... і ти осталась стара і немошна.../511/, Катерина з боляшої і очей не зводить./284/, Боляшая щодень, щогодина ледве чути питається:.../284/, Отак вона научала, боляших лічила./380/, А Бог дивиться: чи є ще взискающий Бога?/303/, Нема добре творяного, нема ні одного!/303/, А пасуших, ... і шатра їх, убогі кущі, ... сестру, жону і все взяли, .../587/, Мов живущою водою душу окропила./542/, Хто б спас мене од лукавих і ліющих злая?/505/, живущую силу сила ночі оживила./587/, Хоч дитина немовляна, і воно вгадає твої думи веселіі.../499/.

б/ складні: ... бо не хотіла поглянути на божий день, на ясний світ животворящий!/595/, І світиш, і горює над ним огнем невидимим, святим, животворящим,.../540/, Злоначинающих спина, .../577/, А добротворящим рукам і покажи, і поможи, .../577/, Познає рай, познає волю і всесотворящую любов./318/, А ти, всесидящее око!/540/.

Поряд з активним дієприкметником виступає і пасивний теперішнього часу з суфіксом *-им-*: В яких незнаємих вертепах ти захищаєшся од спеки.../555/, Трищать списи гартовані в степу, в незнаємому полі, .../587/.

Стрічається теж давня дієприкметникова форма бивий: А бивий фельдфебель ваш, Сарданапал, послав на каторгу святого; /540/. Перші два приклади чужі для сьогочасної мови. Є форми пасивного дієприкметника з суфіксом *-им-*, як нпр. любимий, невиносимий і подібні, але нема таких форм від дієслова знати.

В останньому прикладі дієприкметник бивий являє собою старослов'янську форму Бѣѣ з новим повним стягненим закінченням.

Інші частини мови.

4. За́йменники.

Особовий займенник в знахідному відмінку однини на жіночий рід в літературній мові має форму її. Шевченко тричі вжив архаїчної форми ю, тільки з фонетичною зміною старослов'янського : Знаю тільки, що цар грівся і ... і не позна ю./398/, І росли ю, туя Рогніду молодую, і прожене ю.../399/.

В західноукраїнських діалектах часто можна почути ту давню займенникову форму, утворену аналогічно до такої форми давального відмінка однини ї, вживаній замість літературної її.

Присвійний займенник свій пише Шевченко в формі знахідного відмінка множини на жіночий рід -своя. Це архаїчна форма називного або знахідного відмінка множини на середній рід з фонетичною зміною кінцевого ш на д¹, не знана в сьогочасній мові: Отиде в волості своя.../399/.

Характеристичною рисою мови Шевченка є зберігання давніх повних форм вказівних займенників, особливо на жіночий рід в називному та знахідному відмінках множини. В сьогочасній мові такі форми - перестарілі, хоч зрідка стрічається їх в поезії та народних піснях: І розкажу я людям горе, як тая мати ріки, море сльози кровавої лила,.../527/, І хто їй розкаже, і хто тее зна,.../24/, Не-забаром зробилась мати із доброї тії дівчати:.../528/, І прожене долю з ції хати веселеї.../253/, Туя журбу-мову на хвилі подав./184/, Може вернеться надія з тією водою.../226/.

¹ М.К.Грунський-П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, ст.191.

Такий самий вигляд мають порівняльні й означальні заіменники: Такая їх доля!/659 ...аби тільки під саму пику./217/, Доле моя, доле! Чом ти не такая, як інша чужая?/224/, ...й сама не зна /бо причинна/, що такеє робить./23/, Такая доленька моя!/526/, Вернися до мене, до моєї хати,.../84/.

Характеристичні для Шевченка є стягнені форми заіменників: з ції хати, тію водою, де ви́няє голосний звук є.

До особливих архаїзмів належить форма орудного відмінка однини на жіночий рід присвійного займенника: вашей, замість правильного вашою. Цей твір впливає з вимоги ритму: І вашей кровію, собаки, собак напоять.../574/.

Один раз поет ужив заперечного займенника анікого з префіксом а, що, мабуть, має зв'язок з старогрецьким альфа привативум для виразнішого підкреслення заперечення: Було, тобі ніже анікого не зачепать,.../521/.

Неозначений займенник інший не має суфікса -щ-, тому й звучить так, як давні старослов'янські: Тоді б в Парижі і іному краї наш брат хуторянин себе показав./349/, А я так думаю інеє,.../378/.

Є й одна прислівникова форма: інако. То може, інако- скажете, небоже./375/.

5. Числівники.

Порядкові числівники на жіночий рід мають повні нестягнені закінчення: Встає хмара зза Лиману, а друга з поля:.../70/, А третья тихо, тихесенько плаче у самому серці-.../227/.

В одному випадку поет ужив форми: тройки, тобто числівникуні

три надав іменникового значення згідно зі староукраїнською вимовою: А з-за гори поїжджани на шлях виїжджають, аж три тройки./478/.

Крім того в Шевченковій поезії стрічаються такі архаїчні числівникові форми: семикрати, селмиці, стократ: І семикрати перелите огнем в горнилі,-.../545/, Лежала недовго щось, селмиці з три./354/, Розіб'ють на стократ серце, і надію,/373/.

6. Прислівники.

Українська мова багата на прислівники. Різномірні групи тої частини мови є доказом еластичности й вироблення нашої мови. Різномірність прислівникових груп і архаїчних форм маємо у Шевченка.

Прислівники на -о, що повстали з прикметників: Пострижемося у дакеї та ревностко в новій лівреї заходимось царів любити./399/, Постойно петая! благаю!/553/, Уже "достойно" оддзвонили, .../471/.

Шевченко залюбки вживає старослов'янського прислівника всує /-марне/ без зміни його форми:

І всує нарікають на Бога!/587/, І всує. Молитва їй не могла:.../500/, Дивуються всує на стан гнучий?/411/, Я сам, як бачиш, марне, всує, я сам знівечив свій вік,.../388/, І пребудет твоя воля, і труд твій не всує./305/, І всує Господа глаголи і всує плачється земля./304/,... суд твій всує, і всує царствіє твоє./232/.

Подібний прислівник вскую /-чому/: Вскую будеш спати, од сльоз наших одвертатись,.../303/.

Перестарілий в українській мові прислівник: вельми:... стрів я діла вельми старого./388/.

Слова: едино, доколи своєю будовою і формою далекі від прислівників сьогочасної мови такого значення: Вкрили Україну та й купють едино мога.../456/, Доколи, Господи, лукаві хваляться, доколи - неправдою?/305/, Доколи будете стягати і кров невинну розливати.../304/.

Прислівники: всегда, навсегда через церкву увійшли до народної мови. Зрідка можна їх почути в діалектах західної України: Приклади мови Шевченка: А до побитого старого сатрапа навсегда оставсь преблагосклонним./540/, І благосклонні перебували всегда к ефрейторам своїм./539/.

Приклад: опріче /крім/ є одним з творів Шевченка, незнаний в літературній мові і в діалектах. В західноукраїнських діалектах під впливом польської мови стрічається те слово з фонетичною зміною: опруч. Шевченко ужив того прислівника один раз: Ти сирота, нема нікого, опріче праведного Бога!./511/.

Теж маємо паралельну форму: окроме: Хто ж заплатить за буллу вдвое, рїж хоч брата, окроме папи і ченця,.../234/.

Прислівник: либонь складається з трьох частин ЛИ - БО - НЕ. В літературній мові вживається в тому значенні теж складений прислівник: мабуть. В діалектах, поруч новішої, знана стара форма:

Либонь курїнь мріє./52/, А в римській ідолівській землі се беззаконїє творилося. Либонь за Дєкія царя?/527/, Уже, либонь, після покрови вертався з Дону я.../577/, Либонь, уже десяте літо, як людям дав я "Кобзаря",.../486/. Либонь, ідуть москальки.../51/.

Новий прислівник як старослов.яко у Шевченковій мові має давний вигляд яко:

Покинув нас, яко в притчу, нерозумним людям/302/, Яко Бог кара неправих, правим помагає./307/, Яко миро добровонне з голови честної.../306/, Часом яко з'сдиується частиною мога: Та всі, якомога, хлопців кинули, побігли.../199/, Та стеротти якомога, і зверху і здолу,.../235/.

Прислівник принамені складається з давнього прикметника мьнѣ на середній рід і префіксу прѣ- та префіксу, що надає прикметникам суперлятивного значення най-. В літературній мові основа того слова є нова -менше, а в діалектах -мні - принаймні¹: Або втопи принамені, коли така доля.-/421/, Або принамені розбить о стіну голову.../507/.

Шевченко вводить до своєї мови старослов'янські прислівники паки /знову/ і паче /більше/, при чому той останній приймає префікс найвищого ступеня прикметників най-: Та й як паки?/235/, Царевен паче красотою дівчат старому навели.../398/, Найпаче сердешній плакати не дають,.../414/.

Новий прислівник ні має у Шевченка архаїчний відповідник ніже, тобто давнє ни зі скріплюючою часткою -же. Ця форма взята з церковних книг; вона не закріпилася ні в літературній мові, ні в діалектах:

І сказали:- Не зрить Господь, ніже тєє знає.-/305/, Не минайте ані титли, ніже тії коми-.../295/, І нікому я нічого, ніже злого слова не сказала./258/, Ніже апостола того тепер не жди./559/, Було, тобі ніже ані кого не зачепить, ніже ділом, ніже яким словом./521/, Ні муки, кайдани, ніже літа, сину тії сили не втомили.../516/.

Деякі давні прислівники і прислівникові звороти на означення часу Шевченко брав з старослов'янської мови, хоч у цьому випадку знає їх і народна мова:

І навіки прокленеться своїми синами!/294/, І заснула.

¹ У Шевченка префікс най- стягнений до -на.

Якби була довіку проспала! /325/, ... во віх не забудем! /73/,
І пошле їм добру долю од віка до віка. /306/, Амінь всьому
веселому од нині до віка. /310/, І вовіки стане слава... /308/,
Хвала вам, лицарі святії! Вовіки-віки похвала! /535/.

Сучасний прислівник звичайно утворюється від давнього
прикметника звичайний на середній рід¹. Шевченко за східньоукра-
їнською вимовою пише звичайне, себто творить сей прислівник з но-
вітнєвого прикметника на середній рід:

Ну, звичайне, як дитина пестує старого. /461/, Так жаль ма-
леньких діток стало - звичайне, мати, що ї казати. /516/, А йду-
чи - звичайне, вольніє співали. /318/, Тай думало з нею
звичайне, побратись, ... /454/, Може брешуть, бо, звичайне, на
те вони люди. /455/, А нумо знову віршувать. Звичайне, нині-
ком. /384/, Та нісенітницю верзли. Звичайне, хлопці. /477/.

Таким самим способом Шевченко пише інші прислівники:

Положили одностаїне стати против Гуса. /235/, Одностаїне
стати за євангеліє правди, ... /232/, А може й те... Та де?
Якими? І заспіваємо яку? І тут і, певне, не такими! /496/, Ти,
любий друже, заговориш ... або про Бога, та про море, або про
марне литу кров... /505/, Не дай в неволі пропадати, летучі
літа марне тратить. /526/, Во ім'я Господа Христа, за нас роз-
п'ятого на дереві, і всіх апостолів святих, Петра і Павла осо-
бливе, ми розрішаємо гріхи... /233/.

Прислівники: дальш, більш, перш без закінчення -е мають
вигляд давніх коротких прикметників:

Дивлюся я, що дальш буде, ... /222/, Та сліз більш немає.
/51/, Більш нічого не осталося, ... /76/, Було так перш - тепер
дивись: ... /31/, І написали воеводи по всьому царству: так
і так. Що кесар Бог. Що більш од Бога! /532/, Я перш поди-
вився, ... /523/.

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Львів,
1941, ст.106.

7. Приіменники.

Старослов'янський приіменник ѣ лучиться з давальним відмінком¹. В літературній мові він не вживається, натомість зберігся в діалектах.

Два приклади знаходимо в мові Шевченка: Тому ѣ святкам з литвою пошили сорочечку./484/, І "благосклонні перебували всегда ѣ єфрейторам своїм"./539/.

Так само давнє обѣ майже вийшло з ужитку літературної мови. Декілька прикладів маємо в Шевченка: ... об каміння ксьондзів розбивали,.../129/, Налигачем скрутили руки, об землю вдарили:.../98/, Об мур старою головою ударилась,.../537/.

Одною з характеристичних рис архаїзації Шевченка є вживання старослов'янського приіменника во з вокалізованим ѣ - во. Цей приіменник лучиться з місцевим відмінком. Він не знаний в літературній мові, ні в діалектах, а в Шевченка є частим явищем. Найчастіше стоїть цей приіменник перед іменниками, що мають зв'язок зі змістом церковних книг:

Во ім'я Господа Христа,.../233/, Во ім'я Господа Христа і матері його святої.../508/, Тебі люди во тьмі і неволі.../305/, ... взяв елей... і їм помазав во царя./588/, Вого, святого, мордували, во уши кували; /526/, Во псалтирі і тимпані воспоєм благая,.../534/, Преподобні вославі і на тихих ложах радуються,.../534/, Во храмі помолились Вогу.../567/.

Замітний є старослов'янський зворот: во врем'я оно, якого поет уживає для представлення давніх подій: Колись-то ще, во врем'я оно,.../578/, Не сотні вас, а міліони... Гаврилич гнув во врем'я оно; /539/, Во врем'я Грода царя,.../551/.

¹ A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

Подібний зворот з прийменником во: во дні они має на меті зобразити давні події: Та, як бувало во дні они, возвесели б свій божий глас.../395/, Во Іудеї во дні они./551/, Во дні фельдфебеля царя.../589/.

Шевченко часто сполучує прийменник во з прислівниками і творить вислови: вомісто, новіки. Прийменник в таких випадках має значення словотворчої частини – префікса: Вомісто кроткого пророка... царя вам повелів надати!/420/, Плач великий вомісто львицького рика почують люди./573/.

Подібну долю перейшов прийменник сѣ, у Шевченка з вокалізованим ѣ на о: І "со святими" не співала./449/, Іде веприщем за Рогнідою Володимир князь со киянами./399/.

Один раз цей прийменник доданий як префікс до слова временний: Просвітити, кахуть, хочуть материнські очі современними огнями./297/.

Прийменник ради – старослов. – РАДИ, укр. – для, заля: То, бач, ради страху, щоб татари або ляхи часом не спіткали...-/250/, Ану заспіваєм! проби ради.../269/.

8. Сполучник да.

Первісне значення того сполучника було: так, що, щоб ¹. Перед третьою особою наказового способу він скріплює наказ. В сучасній мові його замінює: хай, нехай:

Да не скаже лютий ворог: -я його подужав.-/302/, За мене Бог!...Да совершиться!-/233/, Да гріють кров молодого свого царя./398/, А поки те, да се, да оне, ходімо.../598/.

¹ А. Leskien, Grammatik der altbulgarischen Sprache, Heidelberg, 1919.

РОЗДІЛ ІУ

ВИСНОВКИ

В історії розвитку української літературної мови основне місце займає Т.Шевченко. Впровадивши народну мову до своєї поезії, він поклав фундамент під літературну мову та розбудував її до ширшої літературної спроможности. Сам поет зріс на грані давньої епохи, в якій, всеціло, в усіх галузях духового життя народу панівною була старослов'янська мова. З церковних книг він вчився елементарних засад грамоти й на них оперта була його ерудиція та глибокий релігійно-християнський світогляд, що найшов свою відбитку в його творах. Тому, природним шляхом, елементам старослов'янської мови поет приділив поважне місце в своїй поезії.

Виринає питання, яку роль відіграють ці архаїзми, коли Шевченко знав, як основоположник і творець літературної мови, що її зформував з живої народної. Велике багатство старослов'янізмів, розсіяних по всіх поезіях, без критичної оцінки могло б будити підозріння, що поет не мав ясного образу щодо народної мови і нею не добре володів, чи може й недоцінював її. Безумовно, Шевченко, вихований на традиції старослов'янської мови, начитаний в церковній літературі – в старослов'янській мові, перейнятий повагою до релігії, до псалмів і молитов, – високо цинив ту традицію, особливо старослов'янську мову, в якій будувалися культурні надбання України попередніх сторіч.

Проте в початкових творах кількість архаїзмів дуже мала, а ті, що є – знані переважно і в інших поетів, в діалектах та в усній народній творчості. Це переважно нестягнені форми повних

прикметників на жіночий і середній роди в однині та в множині, короткі прикметники, нестягнені форми заіменників, неповноголосні форми, давний дієприслівник теперішнього часу на -я і подібні. Поважне число архаїзмів починається ще лиш в творах пізнішого періоду, а масово появляються в кінцевому періоді. В початкових творах Шевченко вживає чистої народної мови, а архаїзми відносно рідкі. Цього вимагала романтична тематика, якою Шевченко почав свою творчість та її своєрідний характер. Романтика не мала зв'язку з давниною, ані з релігійними подіями і тому для неї була вистарчаюча народна мова. Згодом поет змінив тематику своєї поезії, в якій поважне місце зайняли релігійні події та події глибокої давнини. Ця зміна потягнула за собою зміну мови, тобто насичення її стародавними висловами й формами. І саме архаїзація поезій, що в них мали місце релігійні і давні події, була одною з прикмет, що лежали в творчій природі Шевченка. До одних і других подій він ставився з глибоким пієтизмом та повагою, і тому, для їх зображення, добирав відповідних засобів мови, а між ними – архаїзмів.

Це дає основу думати, що архаїзація Шевченкової мови не мала на меті творення помосту між давнюю, а відродженою українською літературною мовою, ані не впливає з несвідомости поета, чи браку поваги до народної мови, бо в такому випадку він був би архаїзував вже початкові свої твори. Мета його була інша. Елементи старослов'янської, давньої української і інших мов – у нього, – це засоби поетичної мови ¹.

¹ Іларіон, Митр., Історія української літературної мови, Вінніпег, 1950, ст.157.

Їх уживає поет не, як залишок давнини, не з при звичаєння, чи недостатнього знання народної мови, але навпаки, як прикрасу поетичної мови ¹ на те, щоб збагатити літературну мову ще одним мистецьким засобом.

Як вище згадано, Шевченко архаїзував тільки свою поетичну мову. Мова його прозаїчних писань вільна від архаїзмів. Ця обставина підтверджує думку, що поет оперував архаїзмами з повною свідомістю і з обдуманим пляном.

Велике багатство тих давних мовних елементів, висловів і фраз не зменшує краси народної мови, в якій склад входить та не робить враження макаронізму, а навпаки. Поет ставить їх на своєму місці, у відповідній формі, відповідно добирає їх та пристосовує до оточуючого середовища і в той спосіб творить нерозривну цілість мови згармонізовану й підпорядковану поетичній композиції.

Шевченко немалу частину свого життя перевів в російському й польському середовищах. Він вивчив дуже добре російську й польську мови, проте вплив цих мов слабо позначається в його поезії. Русизми й польонізми вставляє поет до своєї мови для пластичного представлення подій або дієвих осіб, що є представниками своєї національної спільноти у відношенні до української.

Деякі з Шевченкових архаїзмів виступають в російській мові, а то тому, що старослов'янська мова сильно вплинула на творення і формування російської, наслідком чого ці дві мови мають

¹ О.Синявський, Норми української літературної мови, Українське Видавництво, Львів, 1941, ст.62.

чимало спільних рис, і деякі старослов'янськими не різняться від, відповідних собі форм російських. Однак походження тих форм без сумніву – старослов'янське, а їх джерело – то церковні книги. Поет зріс на традиціях старослов'янської мови і церковних книг, що впливали на його духовність від дитячих років; з них виніс знання грамоти, на них формував свій світогляд. Тому згадані мовні елементи зачисляються до старослов'янських.

Шевченко співець минушини. Традицію підносить до великих цінностей народу, їй присвячує багато уваги. Тому, нав'язуючи до тих духових надбань свого суспільства в минулому, не може поминути мови, що довгі сторіччя була мовою провідної верстви того суспільства, церкви й школи. З того скарбу давних віків бере багато елементів, щоб збагатити ними сучасну собі мову. Вся духовність народу нерозривно пов'язана з тою традицією. Для поета вона творить національну святість. Тому багатство давньої старослов'янської мови він вносить до своєї поезії з думкою, що воно – не чуже, – а добро його суспільності, що старослов'янськими – це складові елементи давньої народної мови. Їх пов'язує з живою народною мовою в одну поетичну мовну цілість. При тому Шевченко дбає про чистоту своєї поетичної мови, уникає провінціалізмів і іншомовних слів, а ця чистота його мови і досі вважається класичною.

Високим ідеалом для Шевченка є правда. За неї змагається він сам і герої його поезії. Одночасно для нього, як поета і артиста-малювача, одною з основних проблем творчості є правда артистична. Це абсолютна гармонія форми твору зі змістом. Отже, розроблюю-

чи релігійну тематику, чи зображуючи стародавні події, він архаїзує свою мову з метою створити нерозривну цілість між дією, про котру говориться в поезії, а мовою, якою він про неї говорить.

Шевченкові сучасники й наступники підпадали під чар краси його мови, наслідували й переспівували його твори, але переважно ті, в котрих мало помітна архаїзація. Твори релігійного й історичного змісту з великою домішкою архаїзмів є так типові для його індивідуальності, так виняткові своїм характером і йому питомі, що ніхто з поетів не важився їх наслідувати. Вони все залишаються власністю Шевченка.

У великому багатстві Шевченкових архаїзмів виокремлюються чотири основні групи: архаїзми для зображення релігійних подій, для представлення давних подій, для надання поваги творам і для побільшення сили експресії поезії. Перші дві групи пов'язані з тематикою. Знання релігійних подій поет здобув з Святого письма, отже присвоїв собі чимало глибоких думок, фраз і висловів старослов'янської мови, яка стала для нього символом теологічного знання, асоціацією з тою Правдою Божою, яку він голосив усе життя. З другого боку цінування традиції, світлого минулого народу, його високих духових надбань у минулому, славних діл предків – будило в душі поета пошану до тих подій давнини.

Отже, зображуючи релігійні й давні події, Шевченко підсилював свою поетичну мову елементами старослов'янської та давньої української мов, щоб наблизити ті події до своєї епохи та показати їх велич своєму поколінню.

Дві другі групи архаїзмів зв'язані з своєю функцією в поезії. Поет уводить їх до народної мови, як мистецькі засоби, що надають поваги поетичним образам та збільшують силу експресії Шевченкової мови.

Усі, представлені вище, групи архаїзмів впливають з творчої інтуїції Шевченка й тісно в'яжуться з характером його поезії, переплітаються з собою, нагло появляються в одному творі, сповнюють різні, призначені собі, функції, а в цілому творять гармонію між собою і народною мовою, що в її складі найшли належне місце.

РОЗДІЛ У

БІБЛІОГРАФІЯ

Білецький, Л., Віруючий Шевченко, УВАН, Вінніпег, 1949, ст.30.

Булаховський, Л.А., Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах, in Мовознавство, ч.8, 1936.

Грунський, М.К. et П.К.Ковальов, Нариси з історії української мови, Українське Видавництво, Львів, 1941, ст.355.

Геник-Березовський, Ю., Гуцульський говір, Polska Akademia Umiejętności, Краків, 1933.

Мова Василя Стефаника, Грац, 1947.

Дурново, Н., Спорные вопросы о сл.фонетике: Начальное в о, - сл.яз., in "Slavia" 1924 р. т.II кн.4, ст.232-270.

Житецький, П., Нарис літературної історії української мови, Українське Видавництво, Львів, 1941, ст.203.

Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1875.

Зайцев, Т.В.: Стилістичне й граматичне значення пропуску та повторення присудків в поезіях Тараса Шевченка, in "Мовознавство", Академія Наук УРСР, 1947 р., т.IV-V, ст.34-45.

Zikunski, J., Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, 1932, ст.168.

Іларіон, Митрополит, Історія української літературної мови, in "Наша Культура", Вінніпег, 1950, ст.381.

Колесса, Ф., Студії над поетичною творчістю Т.Шевченка, Українська Могилансько-Мазепинська Академія Наук, Львів, 1939, ст.169.

Кримський, А., Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья, т.I, в.1,2 і 6, т.II, в.1, м.1907-1908 р.

Курило, О., Уваги до сучасної української літературної мови, Українське Видавництво, Краків, 1942, ст.199.

Левченко, Г., Місце Шевченка в історії української літературної мови, Т.Шевченко, Київ, Державний Університет, 1939.

Leskien, A., Grammatik der altbulgarischen Sprache,
Heidelberg, 1919.

Огієнко, І., Значення Шевченка в історії української літературної мови, in "Рідна Мова", 1935 р. ст.97-102.

Навчаймося літературної мови від Шевченка,
Словник мови "Кобзаря" in "Рідна Мова", 1935-1937 рр.

Сучасна українська літературна мова. Мова Максима Рильського, Варшава, 1936, ст.43.

Українська літературна мова XVI-го ст. in Друкарня Синодальна, Варшава, 1930, ст.520.

Шевченкова мова, in "Р.М." за 1934 рік.

Панейко, С., Граматика української мови, Накладом Романа Смука, Авґсбург, 1950, ст.236.

Панькевич, І., Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах, in "Записки Н.Т.Ш.", 1925 р. т.141-143, ст.1-5.

Українські говори Підкарпатської Руси,
Nakladem Sboru pro vuykum Slovenska a Podkarpatske Rusi v komisi nakladatelstwi "Orbis", v Praze, 1938.

Потебня, О., К истории звуков русского языка. 44.

Синявський, О., Елементи Шевченкової мови, її походження й значення, in "Культура українського слова", збірник I, Київ, 1931 р., ст.7-51.

Норми української літературної мови, У.В., Львів, 1941, ст.363.

Сімович, В., Граматика української мови, У.Н.Київ, 1919.

Про архаїзми в Шевченковій мові, "Записки НТШ" 4.

Соболевський, А., Лекции по истории русского языка, М., 1907.

Сулима, М., Найяскравіші особливості фрази Шевченкового "Кобзаря", in "Червоний Шлях", 1924 р., кн.Х, ст.216-221.

Шахматов, А., Короткий нарис історії української мови, К., 1924.

Очерк древнейшего периода истории русского языка, in Энциклопедия славянской Филологии, в. 11.

ДОДАТКИ

1. Мотта до Шевченкових поем.

Книги Святого письма були джерелом, з якого Шевченко здобував грамоту, та на якому формував свій світогляд. Ці книги дали поетові пізнання життя Ісуса Христа й Богоматері, скріпили в його душі віру в Бога, а це викликало в нього стримління до добра й правди та розбудило потяг до освіти й мистецтва.

Церковні книги були основою українського письменства давньої доби та української культури взагалі. Вони були улюбленою, високої якості релігійною лектурою для Шевченка і їх заповіді взяв поет для себе на дорогу життя. В цьому причина, що давня мова Святого письма так обильно розсіяна у Шевченковій поезії. Та не тільки окремі вислови й фрази старослов'янської мови прикрашують його поезію; поет черпав з Святого письма глибокі думки, що творять основні засади християнської етики, — провідні думки — мотта до своїх поем. Їх уклад у хронологічному порядку такий:

Мотто до поеми "Тризна" /187/. Її ідея — це любов до ближнього.

Души ваши очистивше в послушании
истинны́и духом, в братолюбии нелицемерно,
от чиста сердца друг друга любите при-
лежно: порождени не от семени истления,
но не истления, словом живого Бога и пре-
бывающего во веки. Зане всяка плоть, яко
травa и всяка слава человека, яко цвет
травный: изсше травa и цвет ея отпаде.
Глагол же господень пребывает во веки.
Се же есть глагол, благовествованный в вас.

Соборное послание первое святого апостола Петра; 1,22,25.

Мотто до поеми "Сон" /210/. Її провідна думка зв'язана зі змістом поеми - світ не знає правди. Вона характерна для Шевченка, що в своїй поезії голосить народові Правду божу, бо правда тільки в Бога.

Дух истинный, егоже мир не
может прияти, яко не видит
его, ниже знает его.

Иоанна, Глава 14, стих 17.

Мотто до поеми "Сретик" /232/. Цю думку взяв поет з 117. псалму Давидового - як провідну - для зображення кривди й несправедливості, заподіяної Іванові Гусові духовенством католицької церкви.

Камень, егоже небрегоша зижлушии, сей
бѣсть во главу угла; от Господа бѣсть сей,
и есть дивен во очесех наших.

Псалом 117, стих 22.

Мотто до поеми "Великий дѣх" /257/. Її провідна думка, як та ж ідея поеми - це протест поета проти гноблення народу російським царем.

Положил еси нас поноше-
ние соседом нашим, подражне-
ние и поругание сущим окрест
нас. Положил еси нас в притчу
во языцех, покиванию главы в
людех.

Псалом 43, ст. 14 и 15.

Мотто до поеми "Кавказ" /287/. Це - відзеркалення змісту поеми, в якій поет славить кавказькі народи за їх непохитну боротьбу за волю.

Кто даст главе моей воду,
И очесем моим источник слез,
И плачуся и день и ночь
о побитых...

Иеремии, Глава 9, стих 1.

Мотто до поеми "І мертвим, і живим, і ненарожденим
землякам моїм..." /292/.

Ця глибока думка, – вислів одної з основних засад християнської етики, – znana в живій народній мові, особливо в мові освічених верств. Вона тісно зв'язана зі змістом поеми, в якій поет протестує проти відношення вищих верств українського суспільства до простого народу.

Аще кто речет, яко люблю
Бога, а брата своего ненавижу,
ложь есть.

Соборное послание Иоанна Глава 4, ст.20.

Мотто до поеми "Неофіти" /525/.

Висловлена тут думка є відбитком релігійно-особистих настроїв Шевченка. Вона випливає з інтуїтивного переконання, що поет є покликаний голосити народові правду Божу.

Сия глаголет Господь: сохраните суд
и сотворите правду, приблизится
спасение мое прийти, и милость моя
открыется.

Исаия, Г.56.с.I.

Мотто до поеми "Марія" /553/.

Воно присвячене Богоматері – цариці неба і землі при мистецькому скomпонуванні її образу. Зображуючи божественність Христової Матері, Шевченко аналізує її серце, а на основі її

життя аналізує серце матері в загальному розумінні в поемах "Неофіти" і "Марія". Це мотто є висловом глибоких релігійних почувань поета.

Радуйся, ти бо обновила еси
зачаття студно.

Акафіст пресвятій Богородиці. Ікос 10.

2. Русизми.

Тарас Шевченко завершив ту добу в історії розвитку української літературної мови, що її почав Котляревський та вели його наслідувачі. Він вивів народну мову на шлях ширшого літературного розвитку та став її синтезом; заклав під неї таку сильну основу, що, після упливу сторіччя, вона є найкращим зразком і джерелом для її вивчення.

Однак в Шевченковій поетичній мові є поважне число архаїзмів, передусім старослов'янської мови, а, крім того, тех чимало слів і фраз, взятих з чужих мов, — що архаїзмами не вважаються.

Серед тих останніх відповідне місце займає лексика й фразеологія російської мови, що в Шевченковій мові поезії репрезентована в найбільшій кількості. Російська мова — найбільш схожа до старослов'янської і має найбільше спільних з нею рис з усіх слов'янських мов. Тому, без критичного підходу, можна не добачати різниці між старослов'янізмами й русизмами у Шевченка та вчисляти русизми до старослов'янських архаїзмів або навпаки, старослов'янізми уважати русизмами.

В дійсності ці два поняття, то є архаїзми старослов'янської

мови і неархаїчні вислови російської мови у Шевченковій поезії є виразно відмежовані від себе та мають відмінне призначення. Перші – це поетичні засоби мови, прикраса стилю, – другі – допоміжний чинник при наświetлюванні проблем у відношенні до Росії.

З російської мови брав поет переважно фрази, що їх вкладав до уст дієвих осіб, які репрезентували в поезії росіян.

Приклади: Єкой чудак! Я вси входи знаю; я тут служу; Коли хочеш, в дворец попыткась ввести тебе. Только, знаешь, ды, брат, просвіщенны, – не поскупись полтинкою... /217/, Єкой хохол! Не знает параду. У нас парад! Сам изволит сегодня гуляти! /216/, "Гайдамаки не воины, – разбойники, воры. Пятно в нашей истории..." /299/, Мошенники, дармоеды! И песню сложили про такого ж мошенника... /270/, Да шесть тысяч в одной версте душ передушила... /262/, Е... сестрица, много! Три указа накаркала на одну дорогу... /262/, Через мост идет чорт, а коза по воде: Быть беде! Быть беде! /261/, Вы што делаете, плуты?! /270/, Первому вторая... /219/, Так як же ты й говоришь не вишиш по – здешнему? /217/, Де ты здесь узаяся? /217/, Вон видны – палаты. /216/, Какой милый! /57/, Возьмите прочь! Что ж вы стали? /54/, Дура, отваяйся! Возьмите прочь безумную! /54/.

Повищі приклади ілюструють відмінне ставлення Шевченка до русизмів у порівнянні з старослов'янізмами та відмінне користування ними. Зі старослов'янської мови репрезентовані в його поезії ділянки фонетики й морфології, а синтактичні моменти відіграють в ній підрядну роль. Вплив російської мови позначається в нього, в основному, в формі вставлених слів, фраз або речень без особливих граматичних відхилень.

R E S U M E

INTRODUCTION

Taras Shevchenko, in his poetical works, formulated the national language and sent it on its way towards a complete literary development. In that pure national language are numerous elements of the archaic Ukrainian and Old Slavonic languages. The latter, in the previous age was the literary language and substituted for the national language in all branches of culture. As a natural consequence, Shevchenko drew many words and phrases from it into his poetry. The poet consciously, used archaisms. Proof of this is that in the early period of his poetic activity he used very few of them but many in the later period.

The fundamental role of Shevchenko's poetical language in literature demands a detailed analysis. Therefore, the arrangement and explanation of the archaic forms of his language by means of the linguistic system is a separate division demanding a solution.

The poetic language of Taras Shevchenko was the subject of scientific research of linguists, generally, according to the aspect of its role and meaning in literature. Its relation to the archaic Ukrainian and Old Slavonic language did not stir up any particular interest.

In this thesis the archaisms of Taras Shevchenko are considered as a whole, and they are arranged according to the contemporary grammatical system.

This work is based on "The Complete Anthology of the works of Taras Shevchenko" published by the state Publications of

Artistic Literature, Kiev, 1949.

The work includes the basic divisions of linguistics: phonetics and morphology. Morphology is divided into two groups: inflexion and word-building. In addition, in a separate grouping, the meaning, classification and function of archaisms in Shevchenko's poetry are described.

I. THE MEANING OF ARCHAISMS IN THE POETICAL WORKS OF TARAS SHEVCHENKO, THEIR CLASSIFICATION AND FUNCTION

One of the fundamental problems of Shevchenko's language is that of archaisms. The poet, brought up in the tradition of the Old Slavonic language, valued it highly and introduced many of its elements into his poetry which was written in the national language.

Old Slavonic and archaic Ukrainian expressions are to Shevchenko, poetic attributes of language. The poet consciously adopted them in order to beautify his language, and to convey the colourfulness of the epoch. These archaic expressions also affect the external and internal forms of poetry. They are closely related to the contents and character of his works.

According to the function which the archaisms of Shevchenko's poetical language fulfill, the following basic groups become apparent:

1. Archaisms portraying religious events
2. Archaisms representing ancient events
3. Archaisms giving dignity to the works
4. Archaisms increasing the power of poetic expression

The most note-worthy of these is the first group. From early childhood, Shevchenko's spiritual and religious experiences developed under the influence of Christianity. Religious problems occupy one of the foremost positions in his poetical creations, and in order to illustrate these, the poet used archaisms reminiscent of the holiness of religious books.

The poet also introduced archaisms into his poetical works as a means of portraying ancient events. The very words themselves, carried over from past centuries to contemporary language, give it an ancient flavour.

Shevchenko, conscious of the fact that he was serving the nation and God's Truth, bestowed an unusual dignity on his creations. As a means of accomplishing this, the poet drew on Old Slavonic expressions and interwove them with national language.

Shevchenko, was a genius, a master of words and an authority on human psychology. He directed the force of his poetic word to human hearts and for this reason he gave words an important role. Striving to make his poetical language influence the human soul, he strengthened it by artistic means, one of which was archaisms.

II. PHONETICS

In Shevchenko's language the vowels "o" and "e" do not alternate with "i". In the same way, the initial "o" does not change to "i", nor does it adopt the "b".

The prefixes "no-", "zo-", when united with a verb, do not change the "o" to "i".

In the archaic language after the "sh" "ch" sounds the vowel "e" or mute "b" used to appear in the root of the word. In time, the "e", "b" changed to "o". Shevchenko, in addition to new ones, preserved archaic forms.

The archaic prepositions БѢЗЪ, БѢЗЪ, ВЪЗЪ, ПАЗЪ, as prefixes in compound words and the prepositions "СЪ, ВЪ", in Shevchenko render the mute "Ъ" voiced.

In Shevchenko, besides the new forms with the introduction of vowels, also appear archaic forms without the introduction of vowels.

Fostering religious tradition, those proper names which begin with the vowels "a, o, y, e" in Shevchenko, have "i" before those vowels.

The typical present participle in the Old Slavonic language, in Shevchenko changes the suffix "ѣ" before the endings мѣ, а, е, to м.

In the consonant group: the "sh, ch" sound "ѣ" and nasal "ѣ", in one case Shevchenko retains the "ѣ" sound and in other cases he preserves the archaic combination of "ѣѣ".

The poet retained the word кѣсѣ in the archaic form.

In the adverb ДОБРО he retained the archaic consonant "ѣ" instead of the literary "ѣ".

III. MORPHOLOGY

N o u n s.— In Shevchenko's language, certain nominal archaisms have a completely Old Slavonic form, that is, all their

word-building sections originated in the Old Slavonic language and other archaisms have mixed word-building sections archaic and contemporary.

The more important characteristics of nominal inflexion.—

In two examples the ending of the Vocative case is almost the same as that of the Nominative case.

In one instance, in the Instrumental case, plural, Shevchenko used the Old Slavonic ending "и" instead of the new one "ами" "ісо дари.

The feminine noun "мати" in Shevchenko in the Nominative case singular has the archaic form "матеѣ.

The feminine noun, "дщере", in the Vocative case has the new ending "е" added to the archaic root.

Archaic nouns of the Neuter declension ending in "иє" in the Instrumental singular case ends in "ієѣ.

The nouns heaven /небо/, word /слово/, miracle /чудо/, retained their archaic form in having the suffix "єс" in the singular and plural forms.

Adjectives.

Shevchenko preserved great numbers of non-contaminated forms of adjectives in his language. He has a great many hard archaic adjectives and the soft forms appear rarely.

Shevchenko retained archaic nominal adjectives of the hard and soft groups in his language.

Short adjectives which retained their archaic nominal

forms deserve attention. In indirect cases they usually have adjectival endings but, at times, they preserve the nominal cases.

PRONOUNS

The personal pronoun feminine declension, Accusative case singular has the form "ѣ".

Demonstrative pronouns are characterized by complete non-contaminated endings in the feminine and neuter singular and plural. Complete non-contaminated forms are also found in the comparative pronouns.

Shevchenko writes the possessive pronoun "сїѣ" in the form of the Accusative case plural feminine declension "сѣѣ".

A note-worthy form in the Instrumental case feminine declension is of the pronoun "ѣѣ" ending in "ѣѣ".

NUMERALS

Ordinal numerals of the feminine declension have complete endings. Besides those in Shevchenko's language, are met also, other archaic numerical forms.

VERBS

The basic ending of infinitives in Shevchenko's language is "-ѣ" and a secondary one "ѣѣ".

Present and past tense forms generally do not depart from literary forms.

In the first person plural Future tense of perfective verbs in Shevchenko, and in "-ѣ" without the final vowel "ѣ".

The archaic aorist form was preserved in the poetic language of Shevchenko only in the third person singular.

Shevchenko uses the compound forms of the perfect past tense of verbs with the auxilliary verb "to be" /быти/.

Analogically with the form of the archaic perfect, Shevchenko carries over the auxilliary verb "to be" to verbs in the present and future tenses.

Shevchenko retained archaic forms of participles which in the literary language adopted the form and meaning of adjectives.

In Shevchenko's language, a note-worthy verbal form of the present participle is that ending in "a" after the "sh, ch", consonants and in "я" after other consonants and vowels.

WORD-BUILDING SECTION

Not all Shevchenko's archaisms which belong to the Morphological division have important inflective characteristics. A section of them is interesting in its construction.

In this Morphological division, masculine, feminine and neuter forms of nouns are illustrated and their relation to corresponding forms of nouns in the contemporary language.

Besides this, a separate sub-division is devoted to nominal archaisms in the Greek, Latin, Hebrew, Arabic, Czech, Persian, Moldavian, German, Portuguese, Hungarian and Polish languages.

Of the adjectival forms deserving attention are the complete and short adjectives and individual types of archaic adjectives which are described in turn.

Verbs with the prefixes " BOC-, BOB-, is-, ic-, co-, active and passive participles and a whole series of separate types of verbs have been noted.

Separate sub-divisions are devoted to archaic adverbs and prepositions. Adverbs which originated from adjectives, ending in "o" and other adverbial archaisms are described. The interesting archaic forms of prepositions " z, co, BO, panu" are also shown.